

DE ROL VAN ALTERNATIEVE MENS-NATUURRELATIES IN HET GEDEPOLITISEERDE VLAAMSE LANDBOUWDEBAT

Wout Barbier

Studentennummer: 01906383

Promotor: Prof. Dr. ir. Joost Dessen

Copromotor: Dr. Maarten Crivits

Tutor: ir. Ruben Savels

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de
Bio-ingenieurswetenschappen.

Academiejaar: 2023 - 2024

De auteur en promotor geven de toelating deze scriptie voor consultatie beschikbaar te stellen en delen ervan te kopiëren voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting uitdrukkelijk de bron te vermelden bij het aanhalen van resultaten uit deze scriptie.

The author and promoter give the permission to use this thesis for consultation and to copy parts of it for personal use. Every other use is subject to the copyright laws, more specifically the source must be extensively specified when using results from this thesis.

Gent, 6 juni 2024

The promotor,

Prof. Dr. ir. Joost Dessen

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Joost Dessen', written over a horizontal line.

The copromotor,

Dr. Maarten Crivits

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Maarten Crivits', written over a horizontal line.

The author,

Wout Barbier

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Wout Barbier', written over a horizontal line.

DANKWOORD

Ik ben heel dankbaar voor de kans om me in dit onderwerp te verdiepen. Ik wil graag mijn tutor Ruben bedanken voor de nauwe begeleiding en de grote betrokkenheid, voor de vrijheid die je me toeliet en om me te motiveren om ook aan interessante evenementen buiten de campusmuren deel te nemen. Ik wil graag mijn promotor Joost Dessen bedanken voor het vertrouwen in dit project vanaf de vroegste vorm, en het helpen boetsen naar deze vorm. Ook wil ik mijn copromotor Maarten Crivits bedanken voor de gedetailleerde feedback op de besproken theoretische kaders en hoe deze kunnen toegepast worden. Dank aan alle mensen van de vakgroep om de ruimte te creëren voor onderzoek over de grenzen van disciplines heen.

Dank aan alle boeren en boerinnen die ik mocht interviewen. Ik ben jullie enorm dankbaar voor alle inzichten die jullie aan mij hebben overgedragen. Ik hoop dat ik ze recht heb kunnen doen in dit werk. Bedankt om me toe te laten om vanuit jullie ogen te kijken. Dank aan Ingrid Pauwels van Voedsel Anders en Ludwig Lauwers van De Landgenoten om tijd te maken voor een verkennend gesprek. Dank aan iedereen die dagelijks actief is in de agro-ecologische beweging: jullie passie en motivatie blijft inspireren.

Dank aan de bomen die geveld werden om de vele tussentijdse versies van dit werk op te printen. Dank aan de fluitende vogels op de opnames van de interviews: jullie stem werd niet getranscribeerd, maar resoneert hopelijk wel doorheen dit werk. Dank aan de medewerkers van de bibliotheek en het schoonmaakpersoneel om de rustige en propere werkplek te onderhouden waarin deze thesis tot stand kon komen. Dank tot slot aan mijn vrienden en familie om me te verdragen in de periodes waarin er geen zin uit mijn mond kwam zonder het woord post-politiek.

INHOUDSOPGAVE

Dankwoord	i
Inhoudsopgave	iii
Nederlandse samenvatting	iv
English summary	vi
Positionality statement	viii
1 Inleiding	1
2 Een nieuwe kijk op de politieke strijd in de landbouw	3
2.1 Post-structuralisme	5
2.1.1 Structuren onderhevig aan macht	5
2.1.2 Een post-structuralistische lezing van het landbouwsysteem	8
2.2 De post-politieke staat van het landbouwdebat	12
2.2.1 De agonistische visie: depolitisering en repolitisering	12
2.2.2 Het gedepoliteerde landbouwdebat in West-Europa	19
2.2.3 Pogingen tot repolitisering van het landbouwdebat	21
3 Verschillende discoursen botsen	25
3.1 Drie discoursen	26
3.1.1 Agro-industrieel	26
3.1.2 Agro-ecologisch	27
3.1.3 Markt-georiënteerd ecologisch	27
3.2 Van natuur/cultuur naar natuur-cultuur	28
3.2.1 Natuur/cultuur	28
3.2.2 Natuur-cultuur	29
4 Methodologie	32
4.1 Inleiding	32
4.2 Deel 1: Vlaamse landbouworganisaties als sociale bewegingsorganisaties	35
4.2.1 Dataverzameling	35
4.2.2 Dataverwerking	35
4.3 Deel 2: Mens-natuurrelaties in het discours van Vlaamse landbouworganisaties	35
4.3.1 Dataverzameling	36
4.3.2 Dataverwerking	36
4.4 Deel 3: Het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties	36
4.4.1 Dataverzameling	37
4.4.2 Dataverwerking	38

5 Resultaten	39
5.1 Deel 1: Vlaamse landbouworganisaties als sociale bewegingsorganisaties	39
5.1.1 Classificatie van landbouworganisaties	39
5.1.2 Relatie van landbouworganisaties met andere actoren	42
5.2 Deel 2: Mens-natuurrelaties in het discours van Vlaamse landbouworganisaties	44
5.2.1 Het instrumentalisatiediscours	44
5.2.2 Het co-creatiediscours	45
5.3 Deel 3: Het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties	48
5.3.1 Boer-bodemrelatie van Vlaamse boer.inn.en	48
5.3.2 Relatie van Vlaamse boer.inn.en met andere natuurlijke elementen	54
5.3.3 Nodal points	55
5.3.4 Identiteit en verbinding	59
5.3.5 Relatie van Vlaamse boer.inn.en tot landbouworganisaties	62
6 Discussie	65
6.1 Deel 1: Vlaamse landbouworganisaties als sociale bewegingsorganisaties	65
6.1.1 Implicaties van de gemaakte classificatie	65
6.1.2 Limitaties van de gemaakte classificatie	67
6.1.3 Depolitisering en repolitisering in de recente boerenprotesten	67
6.2 Deel 2: Mens-natuurrelaties in het discours van Vlaamse landbouworganisaties	68
6.2.1 Het instrumentalisatiediscours	69
6.2.2 Het co-creatiediscours	70
6.2.3 Een tegenhegemonisch discours?	72
6.3 Deel 3: Het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties	73
6.3.1 Reflecties op de resultaten	73
6.3.2 Een tegenhegemonisch discours en een sociale beweging	75
7 Conclusie	79
Bibliografie	82
Bijlage A Interviewgids	90
A.1 Introductie	90
A.2 Visie op bodem	90
A.2.1 ANT	91
A.2.2 Dwelling	91
A.2.3 Praktijk	91
A.2.4 Oorsprong en verspreiding van visies	91
A.3 Collectieve identiteit	91
A.4 Boerenorganisaties, participatie en representatie	92
Bijlage B Bewijs van geïnformeerde toestemming	93

SAMENVATTING

Agro-ecologie: volgens velen het antwoord op complexe uitdagingen zoals klimaatverandering en globale ongelijkheid. Momenteel neemt de agro-ecologische landbouw echter een marginale plek in in het Vlaamse landbouwlandschap, de industriële landbouw blijft dominant. Hoe kunnen we de opschaling van het agro-ecologisch model bevorderen? Vaak staan bij het onderzoeken van deze vraag instituties, regelgeving en subsidies centraal. In dit werk wordt daarentegen een stap terug gezet: waarom is de industriële landbouw zo machtig? Een post-structuralistische lezing van het landbouwsysteem wijst op de uiting van macht via het agro-industrieel discours. Discoursen zijn hierdoor een locus van verzet. De ruimte om alternatieve discoursen binnen te brengen is echter beperkt: het Vlaamse landbouwdebat zal beschreven worden als gedepolitiseerd op basis van de post-foundationale theorie. Pleitbezorgers van agro-ecologie worden op verschillende manieren geweerd. In dit werk worden in navolging van Mouffe en Laclau sociale bewegingen naar voren geschoven als repolitiserende actor. Sociale bewegingen verzetten zich wereldwijd tegen de industriële landbouw en de scheiding van mens en natuur die hier aan de basis van ligt. De vraag is dan ook: welke rol spelen alternatieve mens-natuurrelaties, die die scheiding overbruggen, in het discours van sociale bewegingen in de Vlaamse landbouw, en in de agro-ecologische transitie in Vlaanderen?

Deze vraag wordt onderzocht in drie delen. In het eerste deel wordt onderzocht welke boerenorganisaties als sociale bewegingsorganisatie gezien kunnen worden. Momenteel kunnen we enkel Boerenforum zo bestempelen. In het tweede deel wordt aan de hand van een discoursanalyse onderzocht welke boer-natuurrelaties door landbouworganisaties worden uitgedragen. Hiervoor wordt gefocust op de relatie van boer.inn.en met de bodem. Een instrumentalisatie- en een co-creatiediscours worden onderscheiden. In het instrumentalisatiediscours wordt het vermogen om gewassen te doen groeien en ecosysteemdiensten te leveren grotendeels aan de boer.in toegeschreven. In het co-creatiediscours wordt daarentegen over de bodem gesproken als een levende co-creator van gewassen en ecosysteemdiensten. In het derde deel wordt de relatie van agro-ecologische en conventionele boer.inn.en met natuurlijke elementen onderzocht aan de hand van semi-gestructureerde interviews. Ook hierbij wordt specifiek gekeken naar de relatie met de bodem. De meeste boer.inn.en schetsen een breed beeld van de bodem. De verschillen in visie tussen boer.inn.en worden maar deels verklaard door de agro-ecologische of conventionele aanpak van deze boer.inn.en. Ook werd in de interviews gepeild naar andere zaken waar boer.inn.en van wakker liggen, naar de identiteit van de boer,

en naar het gevoel van verbinding tussen boer.inn.en onderling en met boerenorganisaties.

Wat leren we uit dit onderzoek? Bodemzorg benadrukken werkt momenteel eerder verdelend dan verbindend, en de manier waarop er vaak over bodemzorg gesproken wordt zet niet aan tot collectieve actie. Om een brede mobiliserende werking te hebben zou het agro-ecologische discours meer moeten inzetten op andere dingen waar boer.inn.en van wakker liggen, zoals financiële duurzaamheid. Ook de beweging die dit bredere discours uitdraagt zou moeten groeien. Vooral vakbonden binnen en buiten de landbouw lijken essentiële partners om de agro-ecologische beweging op te schalen.

Concreet leidt dit werk tot twee aanbevelingen:

1. Zorg voor natuurlijke elementen dient onderdeel te zijn van een breder discours, een agro-ecologisch discours 2.0, met meer aandacht voor eerlijke lonen voor boer.inn.en, vergunning en rechtszekerheid, landschappelijke organisatie, en met meer vertrouwen in de boer.in. Agro-ecologie dient een alternatief te bieden dat de industriële landbouw wil vervangen.
2. In de manier waarop over zorg voor natuurlijke elementen gesproken wordt, is een focus op een zuivere natuur contraproductief aangezien deze de scheiding tussen mens en natuur in stand houdt. Dit werk biedt verschillende kaders voor een andere omgang.

SUMMARY

Agroecology: thought by many to be the answer to complex challenges such as climate change and global inequality, agroecological principles lead the way to a resilient and fair food system. Currently, however, agroecological agriculture occupies a marginal place in the Flemish agricultural landscape; industrial agriculture remains dominant. How can we promote the agroecological transition? Often, institutions, regulations and subsidies are the main focus of this debate. In contrast, this work takes a step back: why is industrial agriculture so powerful? A post-structuralist reading of the agricultural system points to the exercise of power through the agro-industrial discourse. This makes discourses a locus of resistance. The space for alternative discourses is, however, limited: the Flemish agricultural debate will be described as depoliticized based on post-foundational theory. Advocates of agroecology are excluded in various ways. Following Mouffe and Laclau, social movements are put forward as repoliticizing actors. Worldwide, social movements oppose industrial agriculture and the separation of man and nature that underlies it. The question is then: what role do alternative human-nature relations, that bridge this separation, play in the discourse of social movements in Flemish agriculture, and in the agroecological transition in Flanders?

This question is examined in three parts. The first part examines which farmers' organizations can be seen as social movement organizations. Currently, we can only label 1 organisation (Boerenforum) as such. In the second part, a discourse analysis examines which farmer-nature relationships are propagated by farmer organizations. For this, we focus on the relationship of farmers with the soil. An instrumentalization discourse and a co-creation discourse are distinguished. In the instrumentalization discourse, the ability to grow crops and provide ecosystem services is largely attributed to the farmer. In contrast, the co-creation discourse speaks of soil as a living co-creator of crops and ecosystem services. The third part examines the relationship of agroecological and conventional farmers with natural elements through semi-structured interviews. Again, the relationship with soil in particular is examined. Most farmers paint a broad picture of the soil. The differences in views between farmers are only partly explained by their agroecological or conventional approach. The interviews also brought forward other issues that farmers are concerned about, alongside a focus on farmer identity and sense of connection.

What do we learn from this research? Highlighting soil care mostly has a divisive effect, and the way soil care is talked about does not encourage collective action.

To have a broad mobilizing effect, the agroecological discourse should focus more on other things farmers are concerned about, such as financial sustainability. The movement promoting this broader discourse should also grow. Unions inside and outside agriculture in particular seem essential partners to scale up the agroecological movement.

This work leads to two recommendations:

1. Care for natural elements should be part of a broader discourse, an agroecological discourse 2.0, with more attention to fair wages for farmers, legal security, landscape organization, and with more trust in the farmer. Agroecology should offer an alternative that seeks to replace industrial agriculture.
2. In the way care for natural elements is discussed, a focus on the purity of nature is counterproductive as it maintains the separation between humans and nature. This work offers several frameworks for a different approach.

POSITIONALITY STATEMENT

Zoals in dit werk meermaals naar voren zal komen is kennis niet neutraal. Het is dan ook belangrijk mijn positie als onderzoeker en het effect daarvan op dit werk te duiden.

Een vraag die me vaak gesteld werd door de geïnterviewde boer.inn.en was: ben jij van de stiel? Mijn positie als (rand-)stedelijke 'dweller' is volgens deze boer.inn.en duidelijk van belang. Ik ben niet tot dit thema gekomen vanuit de boerenstiel, wel via een engagement in de klimaatrechtvaardigheidsbeweging. Het is ook vanuit die hoek dat de agro-ecologische beweging me nauw aan het hart ligt. Dit perspectief dient in het achterhoofd gehouden te worden bij het interpreteren van de argumentatie in dit werk.

1. INLEIDING

"Dit artikel is een pleidooi voor het plezier dat het doelbewust verwarren van grenzen oplevert, en voor de verantwoordelijkheid bij het construeren ervan."

- Donna Haraway, A Cyborg Manifesto (Haraway, 1990)

Agro-ecologie: volgens velen het antwoord op complexe uitdagingen zoals klimaatverandering en eerlijke prijzen voor boeren, en de route naar een veerkrachtig en eerlijk voedselsysteem. Momenteel neemt de agro-ecologische landbouw echter een marginale plek in in de Vlaamse landbouw. In Vlaanderen was in 2022 1,6% van het landbouwareaal biologisch of in omschakeling naar bio¹ (Agentschap Landbouw & Visserij, 2023). De opschaling van het agro-ecologische model verloopt moeizaam, de industriële landbouw blijft dominant. Hoe kunnen we de opschaling van het agro-ecologische model, wat we de agro-ecologische transitie noemen, bevorderen?

Het is belangrijk te begrijpen hoe het komt dat de industriële landbouw nog steeds dominant is. Het agro-industriële systeem oefent op twee vlakken macht uit: op materieel en op discursief vlak. In dit werk wordt deze discursieve macht verder onderzocht. Discoursen steunen op aannames over de aard van de dingen, bijvoorbeeld over de aard van 'de natuur' en 'de mens'. In de agro-ecologische beweging is er een grote focus op hoe we ons als mensen verhouden tot onze niet-menselijke omgeving, wat we in dit werk een 'mens-natuurrelatie' zullen noemen. Als macht wordt uitgeoefend door discoursen die steunen op aannames over de mens-natuurrelatie, dan spelen alternatieve mens-natuurrelaties mogelijk een belangrijke rol in het uitdagen van die macht. Hoe draagt op een andere manier over de natuur spreken bij aan de agro-ecologische transitie? En hoe moeten we dan over natuurlijke elementen spreken? Dat zijn de vragen die centraal staan in dit werk.

Dit werk is als volgt opgebouwd. In Hoofdstuk 2 wordt het landbouwdebat bekeken vanuit een post-structuralistische en een post-politieke lens. In Hoofdstuk 3 zullen de verschillende botsende discoursen en hun ontologische aannames geduid worden. Hoofdstuk 4 bespreekt de methodologie die gevolgd werd voor het empirische luik van dit werk. Hoofdstuk 5 geeft de resultaten weer van dit empirisch luik, en

¹Over het aandeel agro-ecologische landbouw zijn geen cijfers beschikbaar.

Hoofdstuk 6 brengt deze resultaten in verband met de besproken theorie om een antwoord op de centrale onderzoeksvraag te formuleren. In Hoofdstuk 7 worden ten slotte enkele besluiten getrokken.

2. EEN NIEUWE KIJK OP DE POLITIEKE STRIJD IN DE LANDBOUW

De proliferatie van de moderne industriële landbouw heeft in bijna alle uithoeken van de wereld het voedselsysteem en het levensonderhoud van grote delen van de bevolking ingrijpend veranderd (van der Ploeg, 2008). Van dit type landbouw zijn vele definities beschikbaar. Volgens Leitheiser et al. (2022) beslaat het alle landbouwpraktijken die focussen op technologische oplossingen, intensivering, verwetenschappelijking (van der Ploeg, 1987) en een top-down beleid. Dit type landbouw rust volgens Leitheiser et al. (2022) op drie peilers: (1) een modern imaginair dat mensen en dus ook landbouwers ontologisch¹ scheidt van de natuur, (2) het onttrekken van voedselproductie uit lokale contexten en de bijhorende gemeenschap, omgeving en ecologische grenzen en (3) de commodificatie van land en voedsel. In Hoofdstuk 3 wordt verder ingegaan op het discours van de industriële landbouw. Steunend op deze drie peilers werd en wordt ontwikkeling, voedselzekerheid en groei nagestreefd. Verschillende stappen zijn in deze verspreiding te onderscheiden, van de uitvinding van de plantage tot de Groene Revolutie en de neoliberalisering van de voedselmarkt door bijvoorbeeld de 'Structural Adjustment Programs' (Walton en Seddon, 1994).

Deze proliferatie had grote gevolgen. Gezien de vele vormen die industriële landbouw aanneemt in verschillende landen is het lastig om algemene uitspraken te doen over de effecten van dit systeem. Vast staat dat de wereldwijde voedselproductie enorm is toegenomen (Fama en Conti, 2022). Vele auteurs stellen echter dat dit systeem lang niet alle betrokkenen (menselijk en niet-menselijk) evenredig ten goede is gekomen (Carson, 1962; Martinez-Alier, 2002; Shiva, 2016). Samen met een indrukwekkende welvaartsstijging (voor sommigen), creëerde dit systeem ook een globale onderklasse van (loon)slaven, landlozen en stedelijke armen (Li, 2017). Shiva (2016) spreekt van "een culturele en etnische crisis en de erosie van sociale structuren". Ook de alomtegenwoordige milieuproblemen zoals de zesde massa-extinctie en klimaatverandering, die de aarde nu al op sommige plekken onleefbaar maakt, worden vaak deels de industriële landbouw verweten (Carson, 1962; Shiva en Bedi, 2002).

¹De ontologie of zijnsleer is de tak van de filosofie die zich bezighoudt met de studie van de aard van de dingen (Hofweber, 2023).

Volgens vele auteurs is een paradigmaverschuiving in de landbouw, van een modern industrieel paradigma² naar een sociaal en ecologisch rechtvaardige variant, noodzakelijk (Martinez-Alier, 2002; van der Ploeg, 2008; Giraldo, 2019). Volgens sommigen is zelfs net zo'n doortastende transitie nodig als de neolithische en industriële revolutie (González de Molina et al., 2019). Dit sociaal en ecologisch rechtvaardig paradigma kan volgens de voorstanders gevonden worden in de agro-ecologie. Op de discursieve elementen van dit alternatieve paradigma wordt in Hoofdstuk 3 ingegaan. Ook al gebruiken Martinez-Alier (2002), van der Ploeg (2008) en Giraldo (2019) niet allemaal dit begrip, toch kunnen we stellen dat deze auteurs een agro-ecologische transitie bepleiten.

Enkele niche-initiatieven daargelaten blijft deze paradigmaverschuiving echter uit, zowel in Vlaanderen als wereldwijd. Om tot een verschuiving te komen, is het onontbeerlijk te begrijpen hoe het industriële voedselsysteem werd uitgebouwd en waaraan het zijn kracht verleent. De basis van het industriële voedselsysteem is volgens Giraldo (2019) de zogenaamde primitieve accumulatie. Het land en haar hulpbronnen zijn niet langer gemeenschappelijk bezit, maar (deels) kapitaal van individuen waarmee geïnvesteerd, winst gemaakt en gespeculeerd kan worden. Ook voedsel zelf wordt een handelswaar onderhevig aan de markt en is niet langer een wederkerige of sociale verplichting (Polanyi, 1944; Leitheiser et al., 2022). Breed gezien is primitieve accumulatie in de landbouw elke verandering die grond, hulpbronnen of producten verbindt met de markt, zoals bijvoorbeeld de aankoop van zaaigoed of pesticiden.

De klassieke Marxistische analyses beschrijven deze primitieve accumulatie als een scheiding van producenten van hun productiemiddelen door inpalming van hun land met bijvoorbeeld een fysieke grens en de verdrijving van de populatie, waarbij de boer.in landloos wordt. Dit noemt men ook wel deterritorialisatie (Giraldo, 2019). Deze verklaring is vaak verhelderend: de primitieve accumulatiegolf tijdens de neoliberale expansie bijvoorbeeld, waarbij grootschalige landonteigening plaatsvond in het Globale Zuiden, volgde dit mechanisme (Giraldo, 2019). Deze analyse helpt echter niet om te begrijpen hoe bijvoorbeeld Vlaamse boer.inn.en afhankelijk worden gemaakt van de markt, en waarom de gehoopte paradigmaverschuiving voorlopig uitblijft. Vanaf de jaren '70 werd een nieuw type politieke theorie dominant die zijn oorsprong vindt in het post-structuralisme. Deze stroming zet zich af

²De meest gangbare definitie van de woorden 'paradigma' en 'paradigmaverschuiving' is gebaseerd op het werk van wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn. In zijn werk 'The Structure of Scientific Revolutions' beschrijft hij een paradigma als "a universally recognized scientific achievement that, for a time, provide model problems and solutions to a community of practitioners" (Kuhn, 1962; Bird, 2022). Een 'paradigmaverschuiving' is dan de vervanging van een oud door een nieuw paradigma (Nickles, 2017). Paradigma's zijn net als discoursen cognitieve kaders die, hoewel ze geen materiële kenmerken hebben zoals instituties, organisaties en wetten, toch zeer sterk het gedrag van vele individuele actoren sturen (Dryzek, 2012). Hoewel paradigma's ook een consensuswaarde hebben (Dryzek, 2012), zal in dit werk het begrip discours gebruikt worden als beoogd wordt de invloed van macht op de vorming en in stand houding van deze consensus te benadrukken. Het begrip paradigma zal gebruikt worden om de invloed van het cognitieve kader op de materiële realiteit te benadrukken.

2. Een nieuwe kijk op de politieke strijd in de landbouw

tegen de klassieke Marxistische interpretaties, en reikt manieren aan om deze andere, vaak zeer subtiële manieren van primitieve accumulatie beter te begrijpen³ (Giraldo, 2019). Eerst wordt het post-structuralistische denken geduid. Daarna wordt dit theoretisch kader toegepast op het landbouwsysteem.

2.1 Post-structuralisme

2.1.1 Structuren onderhevig aan macht

Het post-structuralisme is een intellectuele beweging ontstaan in de jaren 60 en 70. Het prefix 'post-' duidt aan dat deze beweging de dan dominante structuralistische theorie uitdaagt, maar niet volledig verwerpt (Woodward et al., 2009). Wat is de structuralistische visie op taal en samenleving waartegen het post-structuralisme zich afzet? Welke kritieken uiten deze auteurs hierop? En welke invloed heeft dit voor ons begrip van het politieke⁴?

Structuralisme

De Zwitserse taalwetenschapper Ferdinand de Saussure ontwikkelde een visie over de structuralistische aard van taal. Deze visie op structuren en handelingsvermogens⁵ binnen deze structuren werd door zijn volgelingen als model gebruikt voor de studie van de gehele samenleving (Finlayson en Valentine, 2002).

De Saussure zag taal als een systematische 'structuur'. Deze structuur omvat het geheel aan linguïstische relaties, het taalsysteem, waarbinnen een taaluiting mogelijk is. Een taaluiting, zoals de zin die u momenteel leest, ontleent niet haar betekenis aan haar relatie met de werkelijkheid die het beschrijft, maar aan het taalsysteem zelf. We kunnen dus niet buiten de betekenissen verbonden met de structuur om de realiteit te begrijpen en erover te spreken. Het taalsysteem maakt zo tegelijk mogelijk en beperkt. De Saussure zag deze structuren als statisch en arbitrair, als het resultaat van een historische evolutie van toevallige relaties tussen

³Marx gaf zelf al een aanzet voor onteigening zonder territoriale verwijdering in zijn brieven uit 1881 aan Vera Zasulich (Giraldo, 2019). Marx beschrijft hierin weliswaar andere gewelddadige tactieken, maar dit wordt vaak geïnterpreteerd als een openheid naar andere, meer subtiële technieken van primitieve accumulatie.

⁴De term 'het politieke' wordt in dit werk in navolging van Mouffe (2005) gebruikt om het onderscheid te maken met 'de politiek' die zich afspeelt in gemeentehuizen, raadzaalen en stembureaus. 'Het politieke' behelst niet enkel deze machtspraktijken en -instituties, maar ook alle middenveldorganisaties, persoonlijke belangen, cultuuruitingen... die politieke processen beïnvloeden. Het begrip 'het politieke' erkent het bestaan van macht, conflict, verdeeldheid en contingentie in het politieke bestel (Kenis en Mathijs, 2014b).

⁵Het woord 'handelingsvermogen' wordt in dit werk gebruikt als vertaling van de Engelse term 'agency'. Handelingsvermogen of agency is het uitoefenen of manifesteren van het vermogen tot handelen. Het is de mogelijkheid om keuzes te maken en naar deze keuzes te handelen (Schlosser, 2019).

woorden en de dingen in de realiteit waar ze naar refereren. Net op deze eigenschappen van structuren zal het post-structuralisme kritiek uiten.

Deze structuren laten ook toe om gehele samenlevingen te beschrijven, een aanpak uitgewerkt door onder andere antropoloog Claude Lévi-Strauss (Finlayson en Valentine, 2002). Hij stelde dat samenlevingen op dezelfde manier gestructureerd zijn als taal. Sociale organisatie, of het mogelijk maken en beperken van handelingsvermogens, zit vervat in een arbitraire maar universele structuur van fundamentele binaire tegenstellingen, zoals man-vrouw, goed-slecht, natuur-cultuur... Alles wat mensen voelen, denken, waarnemen of doen, wordt bepaald door deze structuur. Hier wordt ook meteen de waarde van deze structuren voor politieke analyse duidelijk: betekenissen vervat in de structuur zijn van politiek belang, want deze betekenissen waken over de grens van het normale en constitueren in dezelfde beweging de Ander, het politieke subject dat buiten de norm valt (Finlayson en Valentine, 2002). Woorden geven vorm aan het politieke, want ze maken bepaalde dingen denkbaar en uitspreekbaar, en andere niet. In de Marxistische traditie wordt bijvoorbeeld gretig gebruik gemaakt van structuren om politieke kwesties te duiden. De structuur die dan onder de loep wordt genomen is de moderne kapitalistische structuur (Giraldo, 2019).

Post-structuralistische kritieken op het structuralisme

De manieren waarop het post-structuralisme ingaat tegen het structuralistische gedachtegoed zijn divers, maar als gedeeld kenmerk dagen ze de statische en arbitraire aard van de hierboven beschreven structuren uit (Woodward et al., 2009). De theorie van het structuralisme bevat namelijk enkele logische en empirische contradicties, zoals aangetoond door bijvoorbeeld Jacques Derrida (Woodward et al., 2009). Een van de argumenten is dat structuren niet statisch en arbitrair kunnen zijn aangezien ze gebruikmaken van bepaalde principes waarop de hele structuur is gebaseerd. Deze principes zijn niet extern aan de structuur, dat zou ingaan tegen de definitie van de structuur als alomvattend systeem. Ze zijn ook niet intern aan de structuur want dan zouden ze dezelfde regels moeten volgen en geen basis kunnen vormen voor de structuur. De structuur bestaat dus wel, en geeft elke gebeurtenis vorm, maar heeft geen vaststaande oorsprong. Ontologische zekerheden zoals oorzaak, oorsprong en waarheid blijken epistemologische⁶ uitvindingen te zijn, die binnen hun culturele en historische context geïnterpreteerd moeten worden (Woodward et al., 2009). Zo is het post-structuralisme een heel post-moderne denkrichting: het vertrouwen in de objectieve Waarheid waarop het moderne project gebouwd is, wordt uitgedaagd. Kort gezegd toont het post-structuralisme hoe beïnvloedbaar alles wat mensen voelen, denken, waarnemen of doen is.

⁶De epistemologie of kennisleer is de tak van de filosofie die zich bezighoudt met het verwerven en de aard van kennis (Steup en Neta, 2020)

Politiek en post-structuralisme

Het post-structuralisme wordt vaak bekritiseerd als een idealistische en apolitieke denkrichting (Woodward et al., 2009). Volgens velen biedt het echter een coherent en belangrijk perspectief voor de studie van het politieke, alsook een praktisch politiek engagement (Finlayson en Valentine, 2002). Door haar nieuwe kijk op structuren, stelt het post-structuralisme de afbakening van het politieke zelf in vraag. Traditioneel focust een studie van het politieke op de verdeling of het beheer van macht, belangen en hulpbronnen. Het politieke wordt gedegradeerd tot het niveau van een functioneel sub-systeem dat de wijze bepaalt waarop individuen publiek met elkaar interageren (Finlayson en Valentine, 2002). Het post-structuralisme politiseert daarentegen het politieke. De begrenzing van het politieke is op zich een politieke daad, aangezien de definitie en de locatie van het politieke niet vast liggen (Finlayson en Valentine, 2002). De feministische slogan 'the personal is political', spoort bijvoorbeeld aan om zaken die vroeger als persoonlijke aangelegenheid werden weggezet, zoals huiselijk geweld, ook op de politieke agenda te plaatsen. In de Sectie 2.2 wordt verdergegaan op deze afbakening van het politieke als machtsinstrument.

Belangrijk in de post-structuralistische politieke analyse is het begrip 'discours', dat door de Franse filosoof-historicus Michel Foucault als analytische tool werd ontwikkeld (Woodward et al., 2009). Met discours wordt hier de samenhang bedoeld die ontstaat in vele taaluitingen over de jaren heen. Elk van deze taaluitingen schept de mogelijkheid voor acties en gedachten, en heeft zo dus een directe impact op de sociale en fysieke realiteit. Foucault toont dat macht opereert door middel van controle over het discours: de productie van bepaalde kennis wordt door de macht gevalideerd, die van andere kennis niet. Macht uit zich dus niet enkel op de expliciete manieren waarin het tot dusver herkend werd, maar heeft ook invloed op betekenis, op onze gedeelde perceptie van de realiteit, op de grenzen van het denkbare. Macht verleent aan sommige kennis een waarheidswaarde: de kennis blijft ook waar buiten de context waarin de kennis werd gecreëerd. Hoe wordt de macht om te bepalen wat waar is uitgeoefend? Een sleutelrol is weggelegd voor zogenaamde 'experten', die opereren binnen instituties als de wetenschap en het onderwijs. Niet een bepaalde briljantheid, maar hun positie in deze instituties en een geheel van sociale relaties binnen de samenleving geeft deze experts de macht om de waarheid te bepalen.

Deze Foucaultiaanse definitie van discoursen roept de vraag op of het voor individuen mogelijk is om een stap terug te zetten en keuzes te maken tussen verschillende discoursen, om 'buiten het discours te treden'. Is het individu volledig onderworpen aan het discours? Dryzek (2017) verwerpt deze lezing en presenteert discoursen als machtig maar niet 'ondoordringbaar'. Het is mogelijk om discoursen te vergelijken en bekritisieren. Deze interpretatie schept ruimte voor politiek

handelingsvermogen, en wordt ook gebruikt in de post-foundationale theorie die verder wordt besproken. Om deze reden zal voornamelijk deze interpretatie van het begrip discours in dit werk gebruikt worden. Ook binnen het werk van Foucault zijn er aanwijzingen naar de mogelijkheid om buiten discoursen te treden, een zogenaamde "grenshouding" te ontwikkelen "die niet verwerpt, maar aan de keuze tussen binnen of buiten ontsnapt: een lokaal en fragmentarisch onderzoek aan de grens" (Karskens, 2012).

2.1.2 Een post-structuralistische lezing van het landbouwsysteem

Het post-structuralisme biedt volgens Giraldo (2019) interessante inzichten om te begrijpen hoe het modern industrieel landbouwsysteem werd uitgebouwd en waaraan het zijn macht verleent. Het werpt licht op de subtielere maar volgens deze auteur meest prominente methodes waarop boer.inn.en afhankelijk worden van de markt, op de nieuwe identiteiten die boer.inn.en hierbij aangemeten krijgen, en op de rol van taal en wetenschap in de uitbouw van dit systeem. Ten slotte komen we tot een nieuwe afbakening van het politieke in de landbouw.

Geweldloze en geruisloze primitieve accumulatie

Zoals gezegd wordt de basis voor het industriële landbouwsysteem gelegd door de primitieve accumulatie. De structuren onderhevig aan macht die zo centraal staan in het post-structuralisme bieden een verklaring voor de subtielere manieren waarop primitieve accumulatie plaatsvindt, voorbij de focus op deterritorialisatie in de Marxistische traditie. Door een verandering van de identiteit, de activiteiten en het wereldbeeld van boer.inn.en kan een even effectieve primitieve accumulatie plaatsvinden als door een nieuwe wetgeving, een eigendomsakte of een gewelddadig politieoptreden (Giraldo, 2019). Via de controle over het discours beïnvloeden de belanghebbers bij deze primitieve accumulatie de gedeelde perceptie van de realiteit en de grenzen van het denkbare binnen de landbouw: een nieuw cognitief kader wordt uitgebouwd. Giraldo (2019) noemt dit het kader van de 'economische rationaliteit'. Het agro-industriële discours van schaalvergroting, intensivering en een nauwe connectie met de markt wordt hegemonisch⁷. Giraldo (2019) spreekt van 'ontologische' en 'epistemologische' primitieve accumulatie: ze wordt verwezenlijkt door middel van een verandering in het begrip van de werkelijkheid en een verandering in de methoden die aanvaard worden om deze realiteit te kennen.

⁷Het begrip 'hegemonie' is sterk verbonden met de Marxistische denker Antonio Gramsci. Gramsci duidt hiermee het "morele en intellectuele leiderschap" van een sociale klasse aan door het bevorderen van een consensus binnen instituties zoals scholen, de Kerk en de media (Martin, 2023; van Bommel en Spicer, 2011). Het woord leent zich goed om de ondeelbaarheid van bepaalde gedachten en bepaalde acties te beschrijven (Martin, 2023). In dit werk zal het gebruikt worden om de institutionalisering van discoursen en het effect hiervan op de materiële realiteit te beschrijven. In Sectie 2.2.1 wordt dieper ingegaan op dit begrip.

2. Een nieuwe kijk op de politieke strijd in de landbouw

Discoursen en cognitieve kaders hebben invloed op de gedachten, affecten⁸ en verlangens van boer.inn.en en via de dagelijkse praktijk op de materiële realiteit.

Hoe kan een discours een bepaalde gedachte of gevoel bij een boer.in teweegbrengen, en wat is het belang hiervan? Een voorbeeld van een aspect van het moderne industriële discours met grote, soms dramatische⁹, gevolgen, is de notie van armoede als persoonlijk falen (Giraldo, 2019). In dit geval wordt de oude ontologie van het zorgzame landbouwcollectief vervangen door een individualistisch cognitieve kader. Hierbinnen wordt de functie van de boer.in hertekend: de zelfvoorzienende 'peasant'¹⁰ van weleer wordt herschapen tot 'ondernemer'. Het nieuwe cognitieve kader voedt onvervulbare verlangens naar technologie, dure inputs, contracten met investeerders... Vele boer.inn.en degraderen volgens Giraldo (2019) van peasants met een bescheiden levensstandaard in een kleine gemeenschap tot 'arme boeren' in een globale economie, hoewel hun materiële condities niet per se wijzigen. Deze armoede is binnen dit discours bovendien geen gedeelde last, maar een persoonlijk falen. De boer.in wordt afhankelijk gemaakt van de markt door de creatie van een verlangen naar schaalvergroting, intensivering, andere teelten... Naast verlangens beïnvloedt de macht ook waarvan gehouden kan worden, en dus ook waarvan niet gehouden kan worden. Sommige pijn kan door het modern agro-industriële discours volgens Giraldo (2019) niet meer gevoeld worden, zoals bijvoorbeeld de pijn bij de vermindering van een landschap.

Een paradigma toont zich niet enkel in gedachten en affecten, maar komt ook tot uiting in de dagelijkse handelingen van de boer.in op het veld (Giraldo, 2019). De verschuiving van een cyclische tijdsperceptie gekoppeld aan de cycli in de natuur naar een lineaire tijdsperceptie, bepaalt bijvoorbeeld de behandeling van de boer.in van bepaalde 'restproducten', zoals oogstresten. In een cyclisch tijdsbesef worden deze niet als restproducten behandeld aan het einde van een lineair eenjarig productietraject, maar leveren ze ingewerkt in de bodem de nodige voedingsstoffen voor de volgende groeicyclus (Giraldo, 2019).

De 'boer-ondernemer'

De hierboven beschreven geweldloze en geruisloze soort van primitieve accumulatie includeert boer.inn.en en hun levensonderhoud in de economische rationaliteit

⁸Affecten zijn vergelijkbaar aan gevoelens, maar affect is een breder begrip. Naast gevoelens zijn ook emoties, gehechtheid en stemming affecten (Hogg en Abrams, 2009).

⁹Door Vandana Shiva worden het grote aantal zelfmoorden bij Indische boer.inn.en in Punjab systematisch in verband gebracht met de introductie van de GMO BT-katoen (Shiva en Bedi, 2002; Shiva, 2016).

¹⁰Van het begrip 'peasant' bestaan vele verschillende definities. Strikt genomen is de 'peasantry' de sociale groep van zelfvoorzienende boer.inn.en en dagloners (Martinez-Alier, 2002). In deze definitie nemen 'peasants' dus niet tot zeer beperkt deel aan de markteconomie. In een ruimere definitie, die bijvoorbeeld gangbaar is bij Europese boerenbewegingen en landbouwwetenschappers, bestaat de 'peasantry' uit alle kleinschalige boeren. Deze definitie ziet 2/5 van de wereldbevolking als 'peasant', waarvan ook een aanzienlijk aantal in Europa (van der Ploeg, 2008).

(Giraldo, 2019). Andere methoden van primitieve accumulatie in de landbouw zijn gebaseerd op exclusie van boeren, bijvoorbeeld vroegere plantagesystemen onderhouden door gemarginaliseerde (en vaak geracialiseerde¹¹) werkkrachten. Macht is echter veel effectiever wanneer ze includeert dan als ze uitsluit, stelt Foucault in zijn werk 'Discipline, toezicht en straf' (Foucault, 1977). Macht vermomd als inclusie is namelijk moeilijk waarneembaar, goedkoop en efficiënt. Bij de inclusie van boer.inn.en in het nieuwe cognitieve kader krijgen boer.inn.en een nieuwe functie en identiteit, die van 'boer-ondernemer'. In deze nieuwe rol voelen boer.inn.en zich niet onderdrukt, hoewel velen het zeggenschap over vele delen van hun levensonderhoud verliezen, maar zien ze zichzelf in tegendeel als aandrijvers van de ontwikkeling. Uiteindelijk gaan deze boer-ondernemers volgens Giraldo (2019) houden van hun status als dienaars van het grote agro-industriële project: boer.inn.en worden bijvoorbeeld zelf vragende partij van modernisering .

Voor 'large-scale corporate farmers' hebben 'boer-ondernemers' een direct voordeel t.o.v. 'peasants'¹² door de zogenaamde 'differential rent' (Giraldo, 2019). Giraldo (2019) stelt dat de prijs voor een bepaald gewas artificieel hoog gehouden wordt door de gelimiteerde productie van kleinschalige boer-ondernemers met beperkte toegang tot technologie en vaak ook verdrongen naar de minst vruchtbare terreinen. De 'large-scale corporate farmers', die hetzelfde gewas veel goedkoper kunnen produceren, maken door deze hoge prijzen meer winst. Voor deze winst wordt de prijs betaald door de gemeenschap via de hogere voedselprijzen. Volgens Giraldo (2019) vindt er zo primitieve accumulatie plaats door indirecte diefstal van werk van kleinschalige 'boer-ondernemers'.

Bij de inclusie in het economisch systeem krijgen boer.inn.en niet altijd een nieuwe identiteit toegekend. Zo behouden sommige boer.inn.en hun 'authentieke', vaak 'inheemse' karakter (dat enkel bestaat in contrast met het dominante landbouwsysteem), maar krijgen ze wel een winstgevende nieuwe functie als bijvoorbeeld deel van de bezienswaardigheden van een toeristisch gebied (Giraldo, 2019). Bij deze refunctionalisering zonder nieuwe identiteit spreekt men soms van co-optatie.

De rol van taal en wetenschap

Boer.inn.en worden dus verbonden aan de markt door de uitoefening van controle over het discours van de industriële landbouw door individuen of instituties met macht. Hoe en door welke actoren wordt deze controle uitgeoefend? Belangrijke rollen zijn weggelegd voor taal en wetenschap.

¹¹In de sociologie wordt met het woord 'racialisatie' het politieke proces beschreven waarbij een sociale groep een raciale of etnische identiteit toegewezen krijgt met als doel om deze groep te onderdrukken en/of uit te sluiten (Omi en Winant, 1986)

¹²van der Ploeg (2008) maakt het onderscheid tussen drie types van landbouw: de 'peasantry', de 'entrepreneurial farmer' (hier vertaald als 'boer-ondernemer') en de 'large-scale corporate farmer'. In Hoofdstuk 3 worden deze begrippen verder gebruikt.

2. Een nieuwe kijk op de politieke strijd in de landbouw

Taal heeft een essentiële rol in de vorming van het imaginair van de 'economische rationaliteit' (Giraldo, 2019). Dit discours maakt onder andere gebruik van specifieke woorden: ondernemers, productiviteit, winst, management, natuurlijke kapitaal... die elk op hun manier de realiteit onthullen en verbergen. Door de alomtegenwoordigheid en de herhaling van deze begrippen krijgt de wereld vorm. "Seventy-two thousand four hundred repetitions create a truth", aldus Aldous Huxley (Huxley, 1932). Het is belangrijk te benadrukken dat de verspreiding van dit cognitieve kader niet hetzelfde is als indoctrinatie via de media of door autoritaire figuren. De sterkste uitdragers van dit verhaal zijn te vinden in de directe omgeving van de boer: andere boer.inn.en die al modernisering doorvoerden, maar ook de fysische organisatie van een monocultuur met zijn rijen uniforme beheerstheid (Giraldo, 2019).

Ook de moderne wetenschap droeg (en draagt) sterk bij aan het agro-industriële discours (Giraldo, 2019). De indicatoren die als relevant worden beschouwd bij het bestuderen van vraagstukken in de landbouw zijn niet objectief maar vertellen een verhaal over wat juiste en foute landbouwpraktijken zouden zijn. Wetenschappelijke experts onderbouwen door bepaalde methodologische aannames en bepaalde articulaties normatieve noties over landbouw. Dit is op zich geen probleem. Wel is het belangrijk dat de politieke aard van het wetenschappelijk spreken over landbouw erkend wordt. Uit de bespreking van de post-structuralistische theorie moet duidelijk zijn dat kennis nooit neutraal is, maar altijd binnen zijn ontstaanscontext begrepen moet worden. Het is belangrijk te bevragen welke pretentie een wetenschappelijk spreken heeft, en hoe het zich verhoudt tot spreken opgebouwd uit articulaties buiten het wetenschappelijke discours. De wetenschappelijke taal is een waardevolle lens op de werkelijkheid, maar wel maar een van de vele relevante lenzen. Draagt een bepaald spreken bij aan een holistische kennis en een duurzame omgang met de realiteit? Giraldo (2019) stelt dat het soms beter is om te weigeren, te onthouden, niets te doen, en onze geest te openen voor het mysterie. Om het leven in haar verstopplaats op waarde te schatten, is verwondering noodzakelijk. Voor de paradigmaverschuiving naar een sociaal en ecologisch rechtvaardige landbouw, is er volgens Giraldo (2019) nood aan een nieuwe, gevoelige manier van wetenschap, een 'science-poetics' .

Een nieuwe definitie van het landbouwdebat

Een post-structuralistische lezing van het landbouwdebat stelt dat de afbakening van het politieke in de landbouw, dat wat ter discussie mag staan, op zich een politieke daad is. De cognitieve kaders waarbinnen we denken en handelen worden beïnvloed door macht, en staan dus ook ter discussie. Dit leidt tot een veel ruimere definitie van het debat in de landbouw, en een andere focus. De strijd gaat niet enkel over politieke instrumenten zoals wetten, subsidies en instituties, maar

over de ontologische, epistemische en ethische basis van het landbouwsysteem (Giraldo, 2019). Giraldo (2019) spoort agro-ecologische bewegingen aan om rond deze aspecten een discours op te bouwen. Een kritiek van de klassieke machtsinstrumenten is volgens hem niet voldoende, een beweging moet ook het cognitieve kader uitdagen.

2.2 De post-politieke staat van het landbouwdebat

In de vorige sectie werd duidelijk wat er allemaal ter discussie staat. Politieke actoren worden aangespoord om discourses en cognitieve kaders te bevragen, te deconstrueren, te subverteren. In de landbouw lijkt de nood hoog om het agro-industriële discours uit te dagen. De agonistische visie uit de politieke filosofie toont echter dat dit vaak onmogelijk gemaakt wordt. Deze post-foundationale denkers, die de methoden beschrijven waarop deze zogenaamde depolitisering in het algemeen plaatsvindt en hoe deze impasse doorbroken kan worden, worden besproken. Daarna wordt deze analyse toegepast op het landbouwdebat.

2.2.1 De agonistische visie: depolitisering en repolitisering

De post-politieke conditie

De term 'post-politiek' wordt in de politieke filosofie gebruikt om een maatschappij te karakteriseren die zich voorbij elk ideologisch conflict bevindt (Delville, 2022). De voornaamste taak van de politiek in een post-politieke samenleving is de efficiënte implementatie van de bereikte maatschappelijke consensus (Mouffe, 2005).

Vanaf de jaren 60 meenden sommige sociologen, zoals bijvoorbeeld Raymond Aron, dat de samenleving zich in zo een post-ideologische (van Veldhuizen, 2021) richting ontwikkelde. Deze ontwikkeling werd door deze auteurs verwelkomd als een positieve stap in de modernisering van de samenleving. Moeizame discussies over wereldvisies zouden de weg ruimen voor een doeltreffende aanpak van maatschappelijke uitdagingen (Mouffe, 2005). In de jaren 90 kende deze gedachtegang een heropleving, gelinkt aan het vertrouwen in het neoliberale project. Wat deze auteurs van het zogenaamde 'post-politieke gedachtegoed' met elkaar gemeen hebben is het geloof in vooruitgang door het vormen van een steeds inclusievere consensus. Als iedereen kan deelnemen aan het publieke debat, kan volgens hen gebaseerd op de rede een universele consensus gevormd worden (Delville, 2022).

Inclusieve consensus mogelijk noch wenselijk

De term post-politiek wordt vooral gebruikt door de tegenstanders van deze visie, zoals Chantal Mouffe, Ernest Laclau, Jacques Rancière en Slavoj Žižek (Delville, 2022). De precieze analyses van deze auteurs verschillen, maar hebben een gedeelde basis bouwend op de post-foundationale politieke theorie (Maesele et al., 2017). Zij stellen dat de consensusgerichte visie van de post-politieke denkers het ontstaan van de huidige polarisering niet voldoende kan verklaren. Deze auteurs bevestigen dat we in een post-politieke toestand leven, maar zien dit als een bedreiging voor de democratie in plaats van een triomf ervan. De inclusieve consensus die de consensusgerichte denkers vooropstellen is volgens hen mogelijk noch wenselijk. De consensuele en vaak technocratische voorstellingen van de samenleving maken macht, conflict en uitsluiting onzichtbaar (Kenis en Mathijs, 2014a).

Net deze uitsluiting van stemmen die de consensus uitdagen staat centraal in de politieke besluitvorming van de laatste decennia (Kenis en Mathijs, 2014a). Chantal Mouffe noemt deze zelfs constitutief (Mouffe, 2005). De post-foundationale denkers willen geen consensusloze maatschappij: dit zou beleidsvoering onmogelijk maken. Wel benadrukken ze dat een consensus nooit definitief en volledig inclusief kan zijn (Delville, 2022). Nooit definitief omdat er geen voor altijd vaste fundering is waarop een maatschappelijke consensus gebaseerd kan zijn (Maesele et al., 2017). Nooit inclusief omdat om een consensus te vormen steeds bepaalde stemmen worden uitgesloten. Om deze twee redenen moet de organisatie van de politieke ruimte steeds contestatie van de consensus door deze uitgesloten stemmen dulden (Mouffe, 2005). Democratische instituties moeten de ruimte bieden waar verschillende samenlevingsvisies geweldloos kunnen strijden. De post-foundationale auteurs plaatsen tegenover de consensusgerichte visie een 'agonistische visie', naar het Griekse woord 'agon' voor strijd of conflict.

Zoals gezegd wordt een ideologische strijd over de consensus in de post-politieke logica zo veel mogelijk vermeden. Dit houdt volgens de agonistische visie een risico in: als een individu of groepering niet erkend wordt in haar uitdaging van de consensus, maar in tegenstelling daarvan gemarginaliseerd of gecriminaliseerd wordt, kan deze politieke actor zich vijandig of gewelddadig uiten (Kenis en Mathijs, 2014a). De voorbeelden waarop deze analyse wordt toegepast zijn talrijk. Zo leest Chantal Mouffe de aanslagen van 9/11 en de opkomst van rechts populisme als symptomen van de grotere pathologie van de post-politieke conditie (Mouffe, 2005). Op internationaal niveau wijst Mouffe (2005) de VS aan als bewaker van de internationale neoliberale hegemonie, die beschermd wordt met discursieve technieken. Je eigen systeem voorstellen als het enige legitieme en menselijke is volgens haar een "ideologisch wapen voor imperialistische expansie", een wapen om de Westerse orde aan de rest van de wereld op te leggen. De VS kan met dit discursief wapen zijn particuliere belangen als universeel geldende normen presenteren. Het is maar

logisch dat het geweld dat met dit wapen wordt aangericht ook geweld uitlokt, bijvoorbeeld in de vorm van terroristische aanslagen. Deze zijn volgens Mouffe (2005) niet ontstaan in het hoofd van enkele radicale fanatici, maar een product van de post-politieke neoliberale consensus. Op nationale schaal krijgt rechts populisme volgens Mouffe (2005) voet aan grond als de traditionele democratische partijen steeds minder van elkaar verschillen, door onderlinge coalities of doordat partijen opschuiven naar het centrum. De consensus in het midden die zo ontstaat, geeft demagogen ruimte om het verlangen naar een alternatief voor deze consensus in een extreem-rechtse taal te articuleren en een 'anti-establishment' identiteit te creëren.

De kritiek op de post-politieke toestand is in grote mate een kritiek op de consensus vormgegeven door het neoliberale project (Maesele et al., 2017), en de tactieken die gebruikt worden om deze consensus te waarborgen. De analyse kan echter gebruikt worden om processen van exclusie op vele schalen en door vele factoren te onderzoeken (Kenis en Mathijs, 2014b), zoals ook het landbouwdebat.

Tactieken van depolitisering

Depolitisering is post-politiek in de praktijk (Delville, 2022). In tegenstelling tot de consensusgerichte visie, stellen de verdedigers van de agonistische visie dat de consensus niet universeel en statisch is, maar actief beschermd moet worden tegen aanvallen van tegenstanders. Depolitisering beslaat alle discursieve praktijken die ervoor zorgen dat bepaalde beslissingen/presumpties niet op legitieme wijze in vraag gesteld kunnen worden (Delville, 2022). De hegemonische consensus bewaakt haar positie als enige mogelijkheid: afwijkende visies worden in diskrediet gebracht door ze voor te stellen als onredelijke of onmogelijke projecten. In de literatuur zijn drie technieken te vinden waarop dit typisch gebeurt (Delville, 2022):

1. Ethische depolitisering: Mouffe (2005) bespreekt vooral deze vorm van depolitisering, waarbij tegenstemmen worden weggezet als moreel minderwaardig. Uitgesloten actoren worden niet beschouwd als legitieme gesprekspartner, hoewel ze volgens Mouffe belangrijke besognes aanbrengen. Als voorbeeld van deze vorm van depolitisering wordt vaak de moraliserende toon waarop centrumpartijen over extreem-rechtse anti-establishment-partijen spreken aangehaald (Delville, 2022).
2. Technische depolitisering: Deze vorm van depolitisering treedt op wanneer politieke vragen worden herleid tot louter technologische uitdagingen. Bestuurlijke problemen worden voorgesteld als oplosbaar door het implementeren van het advies van wetenschappelijke en economische experts. Verdere verantwoording voor bestuurskeuzes dan het beroepen op de nieuwste wetenschappelijke inzichten en de economische realiteitszin is niet nodig. De aanpak van

2. Een nieuwe kijk op de politieke strijd in de landbouw

de coronacrisis kan gezien worden als voorbeeld van dit type depolitisering (Kettell en Kerr, 2022).

3. Psychologische depolitisering: In deze vorm van depolitisering worden maatschappelijke uitdagingen gereduceerd tot persoonlijke, psychologische aangelegenheden. Niet de maatschappij maar het individu draagt de verantwoordelijkheid om aan de uitdaging tegemoet te komen. De combinatie van te hoge werklast en onzekerheid worden zo bijvoorbeeld vaak afgedaan als de individuele pathologie 'burn-out', zonder te zoeken naar structurele oplossingen (Davies, 2016).

De post-politieke conditie komt niet enkel tot uiting in discursieve praktijken, maar heeft ook de huidige politieke instituties vormgegeven (Swyngedouw, 2010). Deze zijn minder democratisch geworden doordat de echte beslissingsmacht zich niet meer in het hart van deze instituties situeert maar op onderhandelingsplekken waar de verschillende zogenaamde 'stakeholders' elkaar ontmoeten. Politieke vraagstukken zijn verworpen tot het zoeken naar compromissen tussen verschillende niet-evenwaardig gerepresenteerde belangen. Als gevolg hiervan worden vaak beslissingen gemaakt waarin belangen van de bedrijfswereld te veel primeren, beslissingen die bovendien moeilijk contesteerbaar zijn en waarvoor geen enkele van de stakeholders de eindverantwoordelijkheid wil dragen (Mouffe, 2005).

Depolitisering en het bewaken van hegemonie

Mouffe en Laclau zien depolitisering als deel van een bredere machtsuitoefening van een dominante groep over ondergeschikte groepen. Ze gebruiken hiervoor het begrip 'hegemonie', een kader dat, zoals reeds werd vermeld, werd uitgewerkt door Gramsci (1992). Volgens Gramsci regeert de dominante groep op hegemonische wijze: ze vertoont cultureel en politiek leiderschap met toestemming van ondergeschikte groepen (Gramsci, 1992; Jones, 2010). Deze ondergeschikte groepen legitimeren zo het leiderschap van de dominante groep. De relatie tussen dominante en ondergeschikte groepen is volgens Gramsci niet vaststaand. Er vindt integendeel steeds een herpositionering plaats van deze groepen ten opzicht van elkaar, zowel in cultuur, politiek als economie (Jones, 2010); een continue uitwisseling van ideeën en taal, zowel van de dominante groep naar de ondergeschikte groepen als in de andere richting. Om haar hegemonische positie te behouden moet de dominante groep met respect omspringen met de culturele elementen die belangrijk zijn voor de gesubordineerde groep. Deze worden geïncorporeerd in de hegemonische consensus. Zo ging Gramsci bijvoorbeeld, ondanks zijn persoonlijke atheïstische overtuigingen, bondgenootschappen aan met actoren uit de Italiaanse Kerk, omdat het katholiek geloof een belangrijk cultureel element vormde voor de Italiaanse *peasantry* die hij wou mobiliseren in de tegenhegemonie van de

arbeidersbeweging (Jones, 2010). Het collectief van dominante en gesubordineerde groepen bewaakt deze consensus wel tegen ideeën van antagonistische groepen (Mouffe, 2018). Naar deze uitsluiting van antagonistische groepen werd hierboven als depolitisering verwezen.

Verschillende opvattingen over repolitisering

Het doorbreken van de post-politieke impasse wordt in de agonistische theorie repolitisering genoemd. Hoe kan een individu of een groepering ervoor zorgen dat zijn stem gehoord wordt in het publieke debat en de hegemonische consensus uitdagen? Hierover bestaan verschillende opvattingen. Een volledige bespreking wordt hier niet geambieerd, wel worden de voornaamste visies kort besproken en vergeleken.

Rancière stelt dat repolitisering mogelijk is wanneer politieke actoren de gebruikelijke hiërarchische rollen doorbreken. Als buitengesloten stemmen zich uitspreken gebaseerd op een gevoel van onderliggende gelijkwaardigheid, worden de belangen die voordien door depolitiserende discursieve praktijken werden verborgen zichtbaar voor alle actoren. Zo beschouwt Rancière bijvoorbeeld de weigering van Rosa Parks om haar zitje af te staan in de bus als een voorbeeld van doeltreffende repolitisering (Rancière, 1999).

Mouffe en Laclau zien het antagonisme dat ontstaat door de exclusie die zoals gezegd constitutief is als startpunt voor repolitisering. Deze uitgesloten groepen kunnen een collectief vormen, een 'wij' die zich duidelijk afzet van een 'zij'. Deze wij/zij tegenstelling is volgens deze auteurs niet een teken van het falen van de democratie, maar net het baken ervan. De democratie heeft als taak om deze meerstemmige en conflictueuze ruimte waar verschillende discoursen kunnen botsen te bewaken (Mouffe, 2005). Belangrijk hierbij is dat niet wordt nagestreefd om een homogeen politiek subject, een homogene 'wij' te construeren. Mouffe (2018) benadrukt net sterk het belang van de pluraliteit aan belangen en identiteiten die omvat wordt in een 'wij', in tegenstelling tot de constructie van de 'wij' in rechts populistische discoursen. Een inclusieve wij noemt Mouffe anti-essentialistisch: de 'wij' is "geen empirische referentie maar een discursieve politieke constructie [eigen vertaling]" (Mouffe, 2018).

Kenis en Mathijs (2014a) zien als het belangrijkste verschil tussen deze twee opvattingen dat waar Rancière vanuit een gelijkwaardige positie samen tot een nieuw project wil komen, Mouffe en Laclau een tegenhegemonie vooropstellen die een alternatief biedt aan de hegemonie en deze wil vervangen.

Sociale bewegingen bouwen een tegenhegemonie via discourses

Actoren of groeperingen kunnen de hegemonie uitdagen en zorgen niet enkel voor een repolitisering, maar vormen ook nieuwe organisaties, nieuwe beleidsovereenkomsten en een nieuwe consensus (Laclau en Mouffe, 1985). De groeperingen die hier volgens deze auteurs het grootste potentieel voor hebben zijn sociale bewegingen. Sociale bewegingen dagen collectief elites, tegenstanders en autoriteiten uit door het samenbrengen van mensen met gemeenschappelijke doelen in aanhoudende solidariteit (van Bommel en Spicer, 2011). Demeulenaere en Pier-sante (2020) onderscheiden sociale bewegingsorganisaties van belangenorganisaties, politieke partijen en vakbonden. Sociale bewegingsorganisaties mobiliseren volgens deze auteurs leden voor collectieve actie met een politiek doel, namelijk de verdediging van het collectieve belang. Participatie is van groot belang in sociale bewegingen. Dit onderscheidt een sociale beweging volgens deze auteurs van belangenorganisaties, politieke partijen en vakbonden, die een groep representeren en de belangen van deze groep verdedigen zonder direct afhankelijk te zijn van participatie van individuen uit deze groep. Deze verschillende organisaties kunnen wel samenwerken om een sociale beweging te mobiliseren (Kriesi, 1996).

Hoe dagen sociale bewegingen de hegemonie uit en creëren ze deze nieuwe organisaties, deze nieuwe beleidsovereenkomsten en deze nieuwe consensus? Van Bommel en Spicer (2011) onderscheiden vier manieren op basis van de literatuur: (1) het mobiliseren van expertise, funding en technologie, (2) het benutten van politieke kansen binnen structuren, (3) de bewuste framing van problemen om acties en campagnes te inspireren en legitimeren en (4) het construeren van een (tegen)hegemonie. Mouffe en Laclau focussen vooral op deze laatste methode (Mouffe, 2005). Deze focus stelt in staat om het proces te begrijpen waarbij strategische bondgenootschappen met andere groepen gesmeed worden en particuliere belangen worden voorgesteld als belangen van de sociale beweging (van Bommel en Spicer, 2011).

Sociale bewegingen kunnen de hegemonie dus onder andere uitdagen door de constructie van een tegenhegemonie. Volgens van Bommel en Spicer (2011) zetten ze hiervoor in op twee processen: mobilisatie en het uitbouwen van een collectieve identiteit. De focus op het vormen van een identiteit past binnen de post-structuralistische visie: een groepsidentiteit ligt niet aan de basis van de beweging, maar wordt gecreëerd tijdens de vorming van de beweging. Deze gevormde identiteit schept orde in de veelheid aan overlappende, meer of minder contingente subjectposities van het hedendaagse individu (Leach en Scoones, 2007). Voor mobilisatie en het uitbouwen van een collectieve identiteit zet een sociale beweging zowel in op de verbreding van de gebruikte actievormen als op discursieve technieken (van Bommel en Spicer, 2011). Het discours verbindt de verschillende groepen die samen de sociale beweging vormen: verschillende groepen kunnen deze ge-

deelde taal gebruiken in politieke actie, om hun eigen eisen te verwoorden. Mouffe en Laclau noemen dit verbinden van verschillende groepen het vormen van een 'chain of equivalence' (Laclau en Mouffe, 2014). Zo wordt volgens Laclau aan eisen van afzonderlijke groepen politiek belang verleend (Mouffe, 2018).

De wij die zo gevormd wordt is zoals gezegd anti-essentialistisch. Ook Haraway (1990) benadrukt het belang van deze anti-essentialistische visie op identiteit. Het legitimeren van een politieke strijd vanuit een essentiële eenheid, in Haraways geval 'de vrouw', leidt tot pijnlijke schismata langs zo ongeveer elke denkbare breuklijn (klasse, ras, seksualiteit...). De reactie van de beweging is vaak om zich op te splitsen en zich te beroepen op nieuwe, kleinere 'essentiële eenheden'. Een politiek krachtige collectieve identiteit moet volgens Haraway (1990) gebaseerd zijn op affiniteit tussen groepen in plaats van op een samenvallende identiteit. Zo kan "een poëtisch/politieke eenheid geboetseerd worden zonder te hoeven leunen op een logica van toe-eigening, inlijving en taxonomische identificatie" (Haraway, 1990).

Twee discursieve elementen zijn essentieel bij het vormen van een 'chain of equivalence', een discursief verband tussen de verschillende belangen en standpunten van de groepen in de sociale beweging (Laclau en Mouffe, 1985). Ten eerste maakt het discours van de sociale beweging gebruik van zogenaamde 'floating signifiers'. Dit zijn woorden waarvan veel verschillende interpretaties bestaan: ze nemen verschillende betekenissen aan in verschillende contexten. Deze eigenschap maakt 'floating signifiers' uitermate geschikt om nieuwe bondgenoten aan te trekken. Om eenheid te scheppen in dit amalgaam van drijvende woorden maakt het discours van sociale bewegingen gebruik van een tweede discursief element, de 'core signifiers' of 'nodal points'. Dit zijn begrippen die de verschillende 'floating signifiers' bundelen door het articuleren van een equivalentie tussen hen. Met deze 'nodal points', relatief vage centrale termen, articuleren sociale bewegingen de 'chain of equivalence' die de belangen van verschillende groepen verbindt (van Bommel en Spicer, 2011). Zo heeft bijvoorbeeld de vage term 'voedselsoevereiniteit' het potentieel om zeer diverse actoren met zeer diverse achtergronden en belangen achter een gemeenschappelijke boodschap te schragen (Feindt et al., 2021). Mouffe en Laclau zien in navolging van Gramsci vooral potentieel in het herkaderen van bestaande concepten als 'nodal point', in tegenstelling tot het introduceren van nieuwe concepten (Mouffe, 2018). Sleutelementen in het discours moeten 'simpel' zijn en relateren aan het dagelijkse leven en het cognitieve kader van de leden (Jones, 2010). Sociale bewegingen bouwen dus aan een tegenhegemonie door mobilisatie en het uitbouwen van een collectieve identiteit. Hierbij vormen ze 'chains of equivalence' die verschillende 'floating signifiers' bundelen onder een gezamenlijk 'nodal point'.

2.2.2 Het gedepolitiseerde landbouwdebat in West-Europa

Verschillende auteurs stellen dat het landbouwdebat in West-Europa sterk gedepolitiseerd is: agro-industriële landbouw wordt voorgesteld als de enige optie en antagonistische stemmen, zoals milieubewegingen en alternatieve landbouworganisaties, worden deels uitgesloten (Feindt et al., 2021). Er zijn ook andere stemmen die bewust uitgesloten worden, bijvoorbeeld neoliberale instituties, zoals de Wereldhandelsorganisatie (World Trade Organisation), die pleiten voor een verdere deregulering van de landbouwsector (Daugbjerg en Feindt, 2017). Deze uitsluiting gebeurt echter op andere manieren dan verder besproken zal worden.

In dit deel ligt de focus op analyses van het debat in West-Europa aangezien deze regio aanzienlijke institutionele gelijkenissen vertoont. Over Vlaanderen zelf is de literatuur met een post-foundationale theoretische insteek relatief beperkt.

Tactieken van depolitisering toegepast

Grote aandacht ging al naar de depolitiserende discursieve technieken in het klimaatdebat (Žižek, 2008; Goeminne, 2010; Swyngedouw, 2010). Hoewel het klimaatdebat sterk gelinkt is met landbouw, heeft de landbouw toch enkele kenmerken waardoor een specifieke analyse wenselijk is. Het landbouwbeleid in West-Europa wordt in sterke mate bepaald door het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) en de implementatie hiervan in de lidstaten. Al zeer lang wordt landbouw in Europa gezien als een uitzonderlijke sector door bijvoorbeeld het speciale belang van voedselzekerheid (Daugbjerg en Feindt, 2017). Hierdoor werd de sector bijvoorbeeld beschermd tegen neoliberale hervormingen, zoals die in de VS wel plaatsvonden (Daugbjerg en Feindt, 2017). Het GLB bleef tot enkele decennia geleden nagenoeg dezelfde naoorlogse vorm behouden, met als centrale paradigma het verhogen van de landbouwproductiviteit door overheidssteun. Gradueel vonden milieuorganisaties en transnationale NGO's toch hun weg naar de onderhandeltafel met nieuwe normatieve kaders zoals voedselsoevereiniteit en bio-landbouw, die de agro-industriële consensus uitdaagden (Feindt et al., 2021). Het beleid werd deels gepolitiseerd: nieuwe actoren en bezorgdheden werden betrokken.

Het landbouwdebat is echter nog steeds in grote mate gedepolitiseerd: de hervormingen van de laatste decennia onder invloed van groeiend milieu- en klimaatbewustzijn hadden een beperkt effect op het onderliggende cognitieve kader, het beleid en de vorm van de instituties (Feindt et al., 2021). Als erfenis van de historische uitzonderingspositie van de landbouwsector, worden beslissingen vandaag grotendeels gemaakt door landbouwministeries en organisaties die de landbouwer vertegenwoordigen (Feindt et al., 2021), zoals in Vlaanderen bijvoorbeeld de Boerenbond. Crivits en Prové (2023) noemt deze aard van besluitvorming "neocorpo-

ratistisch”: landbouworganisaties hebben een grote stem in de bepaling van de algemene strategie in ruil voor “disciplinering van de achterban”. De landbouworganisaties verdedigen de consensus die in een beperkte groep van stakeholders bereikt wordt tegenover hun leden. De landbouwer zelf wordt niet gehoord.

Naast de landbouworganisaties wordt ook de machtige agro-industriële lobby als een belangrijke stakeholder gezien in beslissingen. Dit resulteert in juridische en economische hindernissen in de regelgeving die de overstap naar meer agro-ecologische praktijken obstrueren, zoals bijvoorbeeld het verbod op het gebruik van beheersresten uit natuurgebieden als compost (Crivits en Prové, 2023). Ook de afbouw van de veestapel in Vlaanderen wordt grotendeels verhinderd door de agro-industriële lobby.

In de literatuur wordt nog verwezen naar enkele bijkomende kenmerken van het landbouwbeleid en -debat die een depoliteiserend effect hebben. Zo wordt volgens Crivits en Prové (2023) voor het uitstippelen van het beleid te sterk vertrouwd op het advies van zogenaamde experts. Complexe beleidskwesties worden herleid tot technische uitdagingen: een mooi voorbeeld van een technische discursieve depolitiseringsstactiek. Een exclusief wetenschappelijke framing is een poging om de strijd over het politieke af te sluiten (Delville, 2022). Zoals eerder besproken zijn de adviezen van deze wetenschappelijke experts nooit neutraal, en het is de taak van de politiek om wetenschappelijke stemmen te laten botsen met andere talen en cognitieve kaders. Het vermijden van deze botsing op beleidsniveau contrasteert met de gepolariseerde discussie in de media, die de schijn ophoudt dat er een debat plaatsvindt (Crivits en Prové, 2023). Sommige van de meningen in deze maalstroom hebben een sterke moraliserende toon, wat gezien zou kunnen worden als een voorbeeld van ethische depolitisering. Ook deze mediakanalen zelf dragen bij tot de depolitisering van het landbouwdebat in de manier waarop ze over bepaalde politieke vragen debat toelaten en over andere niet, bijvoorbeeld in het verhitte debat over GMO's in 2011 (Maesele et al., 2017).

Ten slotte dragen ook klimaatactivisten en -wetenschappers een verantwoordelijkheid voor depolitisering. Een te sterke focus op urgentie van de klimaatproblematiek gecombineerd met het inspelen op angst en fatalisme werkt volgens Žižek (2008) depolitiserend: de vraag naar systemische veranderingen wordt gezien als niet te rijmen met de aard van de problematiek die ze wil aankaarten. Enkel oplossingen binnen de bestaande orde lijken mogelijk, en ook over deze oplossingen hebben deze actoren geen eensgezindheid (Swyngedouw, 2010).

Gevolgen van het gedepolitiseerde landbouwdebat

De agonistische these is tweeledig: depolitisering verhindert structurele verandering en leidt mogelijk tot vijandig of zelfs gewelddadig verzet. Overheden willen

2. Een nieuwe kijk op de politieke strijd in de landbouw

de ecologische problemen veroorzaakt door industriële landbouw aanpakken, maar trappen in de zogenaamde post-politieke val (Leitheiser et al., 2022). Het debat over duurzaamheid wordt binnen het modernistische discours bedreven, maar nu met een eco-twist. In de praktijk resulteert dit bijvoorbeeld in een gebrek aan steun en erkenning voor radicale niche-initiatieven die, hoewel ze cruciaal zijn in de transitie naar een duurzamer voedselsysteem (Geels, 2002), niet de kans krijgen om uit te groeien tot een breder politiek alternatief in het publieke debat en het beleid (Leitheiser et al., 2022).

Ook vijandig en gewelddadig verzet is de landbouwsector niet vreemd, denk maar aan de recente stikstofprotesten in Nederland (van der Ploeg, 2023). De kost en verantwoordelijkheid van verduurzaming wordt te vaak op de boer.inn.en afgeschoven. Vele van deze boer.inn.en willen hun praktijken wel aanpassen¹³ (Leitheiser et al., 2022) maar kunnen niet doordat ze zich niet ondersteund voelen door overheid en consument, en algemeen angstig zijn over de toekomst van hun bedrijf. Tijdens de recente protesten in Nederland groeien deze boer.inn.en uit tot ontkeners van het probleem en verdedigers van status-quo die meeste participanten niet ten goede komt, soms zelfs op gewelddadige manieren, bijvoorbeeld in organisaties als Farmers Defend Force en Agractie. Door de post-politieke staat van het debat in Nederland is er namelijk geen alternatief politiek project, geen alternatieve taal waarin deze uitgesloten stemmen hun woede en bezorgdheid kunnen uitdrukken (Leitheiser et al., 2022).

2.2.3 Pogingen tot repolitisering van het landbouwdebat

Verschillende opvattingen over repolitisering van het landbouwdebat

De verschillende opvattingen over repolitisering binnen de post-foundationale theorie worden weerspiegeld in verschillende opvattingen binnen de literatuur die zich met landbouw bezighoudt. De auteurs die zich met landbouw bezighouden gebruiken in overgrote mate niet dezelfde terminologie als de post-foundationale auteurs, wat de classificatie van de verschillende opvattingen bemoeilijkt. Net als in de opvattingen over repolitisering binnen de post-foundationale theorie zijn er wel ruwweg twee grote stromingen te onderscheiden.

Een eerste groep auteurs focust op de herorganisatie van het democratische systeem om participatie van boer.inn.en te bevorderen (Swanson, 2009; González de Molina et al., 2019; Crivits en Prové, 2023). Nu worden enkel een beperkt aantal stakeholders uitgenodigd aan de onderhandeltafel, en de aanwezige boerenorganisaties bevorderen de participatie van hun leden die ze zogezegd representeren niet

¹³Uit een uitgebreide opiniepeiling bij Nederlandse boer.inn.en uitgevoerd door de krant Trouw in 2018 bleek meer dan 80% van de boeren, waarvan de meesten conventionele landbouwer, te willen overschakelen naar meer natuur-inclusieve methoden (Leitheiser et al., 2022)

(Crivits en Prové, 2023). In de visie op repolitisering van deze eerste stroming kan het debat gerepolitiseerd worden door het handelingsvermogen van boer.inn.en te vergroten: organisaties met directe boer.inn.enparticipatie streven ernaar erkend te worden als officiële stakeholder in het debat (Demeulenaere en Piersante, 2020). Ze wensen niet de consensus te vervangen, maar wel deze te doen verschuiven in hun voordeel. In de praktijk is dit volgens deze auteurs mogelijk door het waarborgen van 'safe(r) spaces' tijdens discussies (Crivits en Prové, 2023), of door een hernieuwde focus op lokale beleidsvoering en -participatie (Swanson, 2009). Deze repolitiseringsmethoden vertonen gelijkenissen met de visie van Rancière, hoewel de auteurs dit zelf niet bevestigen. Het ontmaskeren van depolitiseringsstrategieën, zoals het neocorporatisme van boerenbewegingen, is een essentieel deel van deze poging tot repolitisering (Crivits en Prové, 2023). Ook auteurs die focussen op het uitbouwen van werkende lokale niche-initiatieven met potentieel om door opschaaling de koers van het socio-technisch systeem te wijzigen, zoals Kenis en Mathijs (2014b), kunnen in deze categorie geplaatst worden. In deze visie kan het discours van de repolitiserende actor aanzetten tot kritische reflectie op andere discourses en structuren, en inspireren tot actie (Dryzek, 2017). De organisatie stelt zich niet tegenhegemonisch op. Demeulenaere en Piersante (2020) noemen dit een houding "binnen het systeem": wat deze auteurs lobbyisten noemen leveren "kritiek op regelgeving" van het systeem. Deze repolitiseringsstrategie kadert binnen een conceptualisering van de politieke ruimte waar door Mouffe (2005) naar verwezen wordt als 'de politiek', met een focus op machtspraktijken en -instituties zoals gemeentehuizen, raadzaalen en stembureau's. De focus in deze repolitisering ligt niet op het aantonen van macht, conflict, verdeeldheid en contingentie in het politieke bestel (Kenis en Mathijs, 2014b).

Een andere visie op repolitisering is te vinden bij auteurs die focussen op activistische boerenorganisaties, die kunnen beschreven worden als sociale bewegingen zoals deze gedefinieerd worden in het werk van Mouffe en Laclau (zie Sectie 2.2.1). Deze organisaties pleiten vaak voor een tegenhegemonisch alternatief dat de huidige hegemonie kan vervangen, en vertonen zo meer gelijkenissen met de repolitiseringstheorie van Mouffe en Laclau. Verschillende auteurs bieden een verschillende karakterisering van deze globale bewegingen en identificeren verschillende nodal points in hun tegenhegemonisch discours. Martinez-Alier (2002) spreekt over een 'environmentalism of the poor', een bundeling van inheemse en peasant-groeperingen onder het nodal point van 'environmental justice', een strijd met een sterke verwantschap met de burgerrechtenbeweging in de VS. Naar dit soort bewegingen wordt ook vaak verwezen als 'agro-ecologisch', bijvoorbeeld in het werk van Giraldo (2019). Deze karakterisering heeft traditioneel een grotere focus op technische en economische aspecten (González de Molina et al., 2019). Ook over de interpretatie van het woord 'peasant' en bijgevolg ook 'peasant movement' bestaat geen eensgezindheid. Waar Martinez-Alier (2002) en Giraldo (2019) een engere definitie vooropstellen die de stemmen van landlozen, inheemsen en vrouwen

2. Een nieuwe kijk op de politieke strijd in de landbouw

in het Globale Zuiden luid doet weerklinken, hanteert van der Ploeg (2008) een bredere definitie die ook toelaat om processen van 'repeasantisation' in het Globale Noorden en dus in Europa te beschrijven. Hoewel al deze peasants gelijkenissen vertonen, moet er gezien de pijnlijke globale verschillen in koloniale structuren voorzichtig omgesprongen worden met dit begrip om overgeneralisering te vermijden. De karakterisering van deze bewegingen is dus niet eenduidig. De centrale rol van deze sociale bewegingen in de repolitisering van het landbouwdebat staat daarentegen volgens deze auteurs buiten kijf.

Niet enkel boer.inn.en en boerenorganisaties maken deel uit van dit soort sociale beweging: ook consumentenorganisaties, wetenschappers, beleidsmakers, retailers, milieu-, feministische en dekoloniale bewegingen worden door breed gedragen 'nodal points' in het narratief van deze sociale bewegingen geïncorporeerd. Er vindt een constructie van een 'wij' plaats rond een nodal point. Tot deze 'wij' behoort iedereen die naar een bepaald landbouwsysteem streeft, en zich afzet tegen een 'zij' die bestaat uit de belanghebbers bij het hegemonische landbouwsysteem.

Deze sociale bewegingen stellen zich zoals gezegd tegenhegemonisch op. Demeulenaere en Piersante (2020) noemen dit een positionering "buiten het systeem": deze sociale beweging levert wat deze auteurs "radicale kritiek" noemen. Ze worden gekenmerkt door een wantrouwen ten opzichte van de beslissingsvorming en weigeren het stakeholderschap. Ze vrezen dat het betrekken van boer.inn.en in een reeds gevestigde structuur enkel dient om reeds gemaakte beslissingen te legitimeren (Demeulenaere en Piersante, 2020). Deze repolitiseringsstrategie gaat uit van een brede conceptualisering van het politieke zoals ook in het werk van Mouffe (2005) te vinden is: er wordt niet enkel ingezet op machtspraktijken en -instituties zoals gemeentehuizen, raadzalen en stembureaus, maar daarenboven op middenveldorganisaties, persoonlijke belangen, cultuuruitingen... die politieke processen beïnvloeden. Het benadrukken van de aanwezigheid van macht, conflict, verdeeldheid en contingentie in de politieke ruimte staat centraal in deze repolitiseringsstrategie (Kenis en Mathijs, 2014b). Demeulenaere en Piersante (2020) benadrukken ook het belang van zogenaamde 'infra-politieke' aspecten: dagdagelijkse handelingen ver weg van de politieke arena die ook sterke politieke implicaties hebben.

Demeulenaere en Piersante (2020) benadrukken dat door politieke actoren in de landbouw vaak wordt ingezet op een "dubbele strategie". Er wordt niet gekozen tussen een aanpak "binnen" of "buiten het systeem": lobbyisten én een sociale bewegingsorganisatie zijn onderdeel van een strategie die op beide flanken tegelijk inzet. Een voorbeeld hiervan is La Via Campesina, een internationale agro-ecologische beweging die voornamelijk inzet op protest ("buiten het systeem"), maar ook soms inzet op lobby ("binnen het systeem"), al dan niet in coalitie met bondgenoten (Demeulenaere en Piersante, 2020).

Hindernissen en valkuilen in de repolitisering van het landbouwdebat

Bij pogingen om aspecten van het landbouwdebat te repolitiseren ervaren tegenhegemonische stemmen vaak hindernissen en lopen ze het risico zelf in post-politieke valkuilen te trappen. Kenis en Mathijs (2014b) halen het gevaar van tegenhegemonische discoursen om zelf depolitiserend te werken aan, geïllustreerd met het discours van de 'Transition Towns Movement' in Vlaanderen, een beweging die sterke (voedsel)gemeenschappen wil uitbouwen onder het nodal point van 'het lokale'. De auteurs wijzen op verschillende depolitiserende discursieve elementen in het narratief van deze tegenhegemonische beweging: de beweging stelt hun voorstel voor als enig mogelijk alternatief, heeft een doorgedreven focus op de staat van crisis waarin we ons bevinden, en psycholiseert en individualiseert maatschappelijke problemen. Als gevolg van dit laatste element wordt de focus van een collectieve politieke strijd verschoven naar een strijd binnen het individu met eigen mentale obstakels, zoals bijvoorbeeld een "verslaving aan olie" (Kenis en Mathijs, 2014a). Deze hindernissen bij repolitisering kunnen volgens de auteurs verholpen worden door een grotere focus op het utopisch proces van relocalisering in plaats van de utopische visie van 'het lokale'. Zo krijgen kritische stemmen in de beweging een plaats en worden creatieve, vernieuwende praktijken gepromoot. Als het nodal point de bestemming wordt van een tegenhegemonische beweging in plaats van de weg, is repolitisering ver weg.

Een andere hindernis waarop gestoten kan worden door tegenhegemonische bewegingen is van institutionele aard. Volgens González de Molina et al. (2019) moet er naast een focus op alternatieve cognitieve kaders ook een blijvende aandacht zijn voor institutionele kaders. De auteurs zien de noodzaak voor de ontwikkeling van nieuwe instituties om de omslag naar een nieuw voedselregime te ondersteunen. Een nieuw voedselregime kan volgens deze auteurs geen vaste grond vinden in in het huidige institutionele framework aangezien het systeem zichzelf beschermt door middel van verwerping, uitsluiting of insluiting van tegenhegemonische praktijken.

3. VERSCHILLENDE DISCOURSEN

BOTSEN

Op dit moment in het werk dient een invloedrijke keuze zich aan. In het vorige hoofdstuk werden twee conceptuele repolitiserings van het gedepolitiseerde landbouwdebat uiteengezet. De ene focust op de herorganisatie van het representatieve democratische systeem, waar de andere sociale bewegingen ziet als de drijvende kracht in de repolitisering. Beide theorieën hebben zowel hun analytisch als praktisch nut reeds bewezen in de landbouw. In deze thesis werd geopteerd om de tweede vorm van repolitisering verder te onderzoeken. Het hegemonische discours in de landbouw en het tegenhegemonische discours van de sociale bewegingen in de landbouw zal verder onderzocht worden. Het huidige landbouwdebat wordt gekenmerkt door de botsing van deze discourses (Martinez-Alier, 2002; Giraldo, 2019). Ze hebben soms zo'n verschillende presumpties dat het zoeken is naar een gedeeld startpunt voor een gesprek en dat er geen gedeelde notie meer bestaat over de waarheidswaarde en legitimiteit van bepaalde stellingen. In dit hoofdstuk worden eerst de aanwezige discourses gecategoriseerd, waarna ook hun ontologische aannames geïdentificeerd worden. Welke discourses zijn prominent? Wat zijn de prominente nodal points? Hoe vormen ze en worden ze op hun beurt gevormd door instituties, politieke belangen en persoonlijke overtuigingen? Op welke ontologische assumpties is dit spreken gebaseerd?

Voor dit hoofdstuk werd gekozen voor een geografische en temporele afbakening tot de discourses in het huidige Europese landbouwdebat. Europese lidstaten hebben grofweg een vergelijkbare intellectuele geschiedenis, bezitten vergelijkbare instituties en hebben een vergelijkbare relatie tot niet-Europese landen en intercontinentale spelers. Niettegenstaande deze gelijkenissen kennen Europese landen ook grote verschillen in het type landbouw dat bedreven wordt. Deze materiële realiteit bepaalt sterk welke discourses prominent zijn in elke lidstaat.

De categorisering van discourses in de Europese landbouw is niet eenvoudig, en verschillende auteurs onderscheiden verschillende categorieën. De verscheidene indelingen benadrukken elk op hun beurt het belang van een bepaald aspect. Zo wordt bijvoorbeeld in de indeling van Erjavec et al. (2009) de invloed van de staat benadrukt. Aangezien deze discourses later gerelateerd zullen worden aan de omgang van boer.inn.en met natuurlijke elementen in de landbouwpraktijk, wordt in dit werk gebruikgemaakt van de indeling van De Cock et al. (2016), die mooi verschil-

lende landbouwpraktijken weerspiegelt. Deze indeling werd ontwikkeld in relatie tot biologische landbouw in Vlaanderen, maar is ook breder toepasbaar. Deze indeling vertoont bovendien sterke overeenkomsten met de indelingen gemaakt door andere auteurs.

3.1 Drie discourses

3.1.1 Agro-industrieel

Een eerste prominent discours in de huidige Europese landbouw is wat De Cock et al. (2016) het 'agro-industriële' discours noemen. Dit discours heeft zijn oorsprong in de grote moderniseringsgolf in de landbouw in de 20e eeuw. Kenmerkend voor dit discours is de focus op productiviteit (Martinez-Alier, 2002). Productivistisch is bijgevolg een adjectief dat vaak gebruikt wordt om dit discours te duiden.

Van der Ploeg (2008) beschrijft de landbouwpraktijken die door dit discours gestimuleerd worden als 'entrepreneurial farming'. De boer-ondernemer maakt gebruik van financieel en industrieel kapitaal (krediet, industriële inputs en technologieën), streeft groei na door schaalvergroting en intensivering, en specialiseert zijn/haar productie gericht op de markt (van der Ploeg, 2008). Hierdoor is de boer in sterk afhankelijk van fossiele energiebronnen voor bijvoorbeeld machines en minerale meststoffen.

Een extreme vorm van de landbouwpraktijken die dit discours vooropstelt is wat van der Ploeg (2008) 'large-scale corporate farming' noemt. In dit systeem is er geen sprake meer van een boer maar van werknemers in loondienst van de 'corporate farmer' die een zeer grote oppervlakte gronden in het bezit of beheer heeft (van der Ploeg, 2008). Het discours schept volgens van der Ploeg (2008) in elke 'entrepreneurial farmer' het verlangen om op te klimmen tot 'corporate farmer'.

Enkele andere begrippen benadrukken specifieke kenmerken van dit discours en de bijhorende praktijken. Soms worden deze geduid als elementen van het agro-industriële discours, soms als aparte discourses die het agro-industriële discours ondersteunen (Gordon et al., 2023). Giraldo (2019) spreekt consequent van "extractivisme": "the urge to extract the hidden from nature, as if nature were a warehouse of "natural resources" to be extracted, transformed, stored, and distributed as commodities" (Giraldo, 2019). Deze auteur vindt het woord extractivisme niet enkel een passende karakterisering voor het centrale paradigma van de mijnbouw, maar ook voor dat van de industriële landbouw. González de Molina et al. (2019) spreken net als De Cock et al. (2016) van "industriële landbouw" en benadrukken daarmee de manier waarop aan productiviteitsverhoging gedaan wordt, namelijk door het op grote schaal inzetten van olie-gebaseerde energie, materialen en tech-

3. Verschillende discoursen botsen

nologie. In een Europese context wordt dit type landbouw ook vaak als "conventionele landbouw" beschreven, bijvoorbeeld door De Cock et al. (2016) en Tessier (2021). Dit begrip benadrukt het hegemonische karakter van dit discours.

Door vele auteurs wordt ook benadrukt dat het discours van de agro-industriële landbouw innig verweven is met koloniale en neo-koloniale discoursen en praktijken (Shiva, 2016; Giraldo, 2019; González de Molina et al., 2019; Gordon et al., 2023). Als voorbeeld kan de 'New Alliance for Food Security and Development' aangehaald worden. Dit internationaal project, uitgerold na de crisis in 2008, had als doel de moderniteit, productiviteit en voedselzekerheid in Afrika te verhogen. Gebruik makend van dit agro-industriële discours vergrootten buitenlandse bedrijven zoals Monsanto en Unilever hun toegang tot het Afrikaanse voedselsysteem en vonden grootschalige 'land grabs' plaats (Langan, 2018).

3.1.2 Agro-ecologisch

Een discours dat zich afzet tegen het agro-industriële is het 'agro-ecologische' discours (De Cock et al., 2016). Hier wordt het agro-ecologische discours besproken dat aanwezig is in het huidige Europese landbouwdebat. Dit discours claimt een betere voedselkwaliteit te bieden, zonder giftige pesticiden. Daarnaast is er grote aandacht voor zorg voor de bodem, de gewassen en de biodiversiteit. In economische termen worden de externaliteiten van de productie geïnternaliseerd. Als marktmodel propageert dit discours de korte keten (De Cock et al., 2016). Als referentieteksten voor de agro-ecologie wordt vaak verwezen naar de 'Nyéléni Verklaring' (Cuvelier, 2021) en de '13 principes van de agro-ecologie' (Wezel et al., 2020), waarin ecologische en socio-economische doelen verweven worden in een holistische, toekomstgerichte visie. Het agro-ecologische discours wordt in Europa voornamelijk uitgedragen door early adapter bioboeren, sociale en milieugerelateerde middenveldorganisaties en groene partijen (De Cock et al., 2016).

Verschillende begrippen zijn verbonden met dit discours, zoals 'regenerative agriculture' (Gordon et al., 2023), 'food sovereignty' en 'care agriculture'. Ook de anti-koloniale component is een belangrijk element in het Europese agro-ecologische discours. Vele Europese spelers zijn verbonden aan internationale agro-ecologische organisaties zoals La Via Campesina, en Europa wordt vaak voorgesteld als volgend in plaats van leidend in deze globale beweging (Cuvelier, 2021).

3.1.3 Markt-georiënteerd ecologisch

Een laatste prominent discours wordt door De Cock et al. (2016) 'markt-georiënteerd ecologisch' genoemd. In dit discours worden agro-ecologische praktijken niet geïmplementeerd uit agro-ecologische overtuiging, maar als winstgevende bedrijfs-

strategie. Dit discours stelt de markt voor duurder agro-ecologisch voedsel voor als een eeuwige niche. Agro-ecologische landbouw vormt bijgevolg geen bedreiging voor het agro-industriële discours. Het markt-georiënteerde discours wordt volgens De Cock et al. (2016) voornamelijk uitgedragen door conventionele landbouworganisaties en beleidsmakers, maar ook door traditioneel agro-ecologische bewegingen.

3.2 Van natuur/cultuur naar natuur-cultuur

Giraldo (2019) benadrukt het belang van het niet enkel duiden van de strijd in de landbouw op basis van discursieve praktijken, maar ook op basis van de ontologische fundamenteën die deze discourses ondersteunen. Wat zijn de ontologische assumpties waarop het discours van de extractivistische landbouw gebouwd is? Volgens Giraldo (2019) steunt dit discours op de moderne dichotomie tussen natuur en cultuur. Het agro-ecologische discours deelt deze ontologische aanname vaak niet, maar gaat uit van een andere relatie tussen de producent en zijn omgeving. Om het hegemonische discours van de agro-industriële landbouw uit te dagen, moeten ook zijn ontologische grondstellingen uitgedaagd worden (Giraldo, 2019). Deze sectie zal dus zowel helpen de bestaande discourses te duiden, als ook inspirerende inzichten en openingen verschaffen voor een landbouw met radicaal andere presumpties.

De ontologische scheiding van natuur en cultuur is een van de fundamenteën van de moderne kennis en samenleving (Jones, 2009). Vele auteurs verklaren de huidige klimaat- en milieuproblemen, mede veroorzaakt door de landbouw, vanuit deze scheiding (Latour, 2000; Midgley, 2005). De verweven 'natuur-cultuur' wordt op vele manieren ontologisch uit elkaar getrokken. Deze ontologische tweedeling zal in het vervolg van dit werk aangeduid worden als 'natuur/cultuur'.

3.2.1 Natuur/cultuur

Vaak wordt verwezen naar Descartes als grondlegger van de moderne filosofie en wetenschap (Jones, 2009). Met het geest/lichaam dualisme, ook wel het Cartesiaans dualisme genaamd, scheidde hij de geest en de ratio van het lichaam en de rest van de natuur. De natuur en het lichaam konden begrepen worden via exacte, wetenschappelijke methodes en werden beschreven als mechanische systemen die zich volgens kenbare natuurwetenschappelijke wetten gedragen. Een karakterisering van de natuur als "bron van inzicht" en als in zich de "belofte van onschuld" dragend zijn volgens Haraway (1990) ook essentiële elementen in deze dichotomie. Hoewel vele natuurbeschermers intuïtief deze onschuld aangrijpen om hun zaak te beargumenteren heeft volgens Haraway (1990) deze "onschuld, en de

3. Verschillende discoursen botsen

daarmee hardnekkig verbonden aandacht voor slachtofferschap als enige geldige manier waarop inzicht kan worden verworven, al genoeg schade berokkend”.

Het subject/object-dualisme weerspiegelt deze opdeling: aan de menselijke geest en cultuur wordt handelingsvermogen toegekend, de natuur is de passieve ontvanger van deze acties. Verschillende auteurs benadrukken ook de instrumentalisatie van dit dualisme in de onderdrukking van geracialiseerde personen en vrouwen. Aan deze groepen werd lang geen ratio en handelingsvermogen toegekend: zij werden links ingedeeld bij de natuur/cultuur-divisie.

3.2.2 Natuur-cultuur

De argumentatie wordt steeds prominenter dat sinds de Cartesiaanse revolutie en de daaruit voortvloeiende industriële en kapitalistische ‘revoluties’ de mensheid zich op een niet-duurzame manier ontwikkeld heeft (Jones, 2009). De gevolgen van dit ontwikkelingspad vragen steeds dringendere aandacht. Toch betogen sommigen om niet overhaast in te grijpen en het probleem bij zijn ontologische basis aan te pakken. Om een ecologische ramp te vermijden en onze relatie met de bio-fysische realiteit beter te begrijpen, moet de oude dichotomie tussen natuur en cultuur volgens sommige auteurs op de schop (Jones, 2009). Wat in de plaats komt, een ontologie die uitgaat van een verweven natuur-cultuur, zal aangeduid worden als een alternatieve mens-natuurrelatie, aangezien deze een alternatief vormt voor natuur/cultuur.

Jones (2009) bespreekt vele manieren waarop de natuur/cultuur dichotomie kan overstegen worden. Een eerste aanpak is te stellen dat ‘alles natuur is’ of ‘alles cultuur is’. De ‘alles is natuur’-opvatting wordt ondersteund door nieuwe inzichten in de wetenschap, zoals de evolutietheorie waardoor de grens tussen mens en dier vervaagt (Haraway, 1990), en nieuwe inzichten over de rol van het lichaam in bewustzijn, rationaliteit en taal. Hier tegenover staat de ‘alles is cultuur’ opvatting, ook wel sociaal constructivisme genoemd, die het bestaan van natuur zelf in vraag stelt. Wat wij natuur noemen is volgens deze auteurs een verzameling van krachtige culturele ideeën (Jones, 2009).

Een tweede aanpak bestaat eruit de elementen die traditioneel door de noemers ‘natuur’ en ‘cultuur’ in bedwang worden gehouden los te maken en op een nieuwe manier met elkaar te verbinden (Jones, 2009). In sommige theorieën is er een focus op hoe deze elementen verbonden zijn in netwerken, die ook hybride elementen (niet in te delen in natuur of cultuur) kunnen bevatten. In een ‘green Marxism’-interpretatie wordt aangevuld dat deze netwerken sterk gevormd worden door het industrieel kapitalisme. Verschillende stappen zijn gezet om deze visie op netwerken te verbinden met de affecten van deze gedeelde omgeving op mensen en dieren, en om het concept van plaats op te rekken om deze nieuwe

netwerken te kunnen huizen. Naar deze benadering wordt vaak verwezen als het 'dwelling'-concept. Ook vanuit de wetenschappelijke tak van de ecologie wordt het natuur/cultuur dualisme steeds meer aangevallen. De zogenaamde 'new ecology'-stroming ziet mensen en niet-mensen als deel van een complexe, onevenwichtige en onzekere habitat of ecosysteem, waardoor de klassieke categorisering zijn relevantie verliest (Jones, 2009).

In het laatste deel van dit hoofdstuk komen twee van deze opvattingen meer uitgebreid aan bod. Eerst wordt de 'actor-netwerk theorie' besproken, een invloedrijke visie op hoe mensen, niet-mensen en technologie met elkaar verbonden zijn in netwerken. Vervolgens komt het 'dwelling-concept' aan bod, dat zich door zijn focus op het lokale en rurale goed leent om toegepast te worden op landbouw. Welke nieuwe actoren, categorieën en relaties worden in deze opvattingen gedefinieerd? En welke implicaties heeft dit voor onze omgang met niet-menselijke actoren in de landbouw?

Actor-netwerk theorie

De actor-network theorie werd ontwikkeld door meerdere auteurs binnen de Science en Technology Studies zoals Bruno Latour, Michel Callon en John Law (Jones, 2009). Deze theorie stelt dat mensen, organismen, dingen, technologieën en processen verbonden zijn in steeds wisselende netwerken. Alle aardse verwezenlijkingen vloeien niet enkel voort uit het handelingsvermogen van mensen die de natuurlijke hulpbronnen instrumentaliseren, maar uit de samenwerking van vele elementen. Aan alle elementen in het netwerk wordt handelingsvermogen toegekend. Deze elementen worden actoren genoemd. Actoren hebben geen eigen identiteit, maar krijgen bepaalde kenmerken toegekend binnen het netwerk. Macht op zijn beurt bevindt zich niet bij enkele actoren van het netwerk, maar beweegt diffuus doorheen het netwerk (Jones, 2009).

Een toevoeging over de hybriditeit van de elementen in deze netwerken is inzichtelijk. De individuele elementen zijn op zichzelf niet in te delen in de oude categorieën natuur/cultuur/technologie, maar zijn steeds contingente samensmeltingen van onderdelen van diverse oorsprong (Jones, 2009). Volgens Latour (2000) heeft er nooit een zuiver cultureel of natuurlijk element of netwerk bestaan, en zijn we dus "nooit modern geweest". Haraway (1990) illustreert dit idee met de 'cyborg', die deels vrouw, deels dier en deels machine is.

Het is niet moeilijk in te beelden welke ontologische onderbouwing en inspirerende boodschap de actor-netwerktheorie te bieden heeft voor agro-ecologische landbouwpraktijken. Door haar nadruk op het netwerk en het handelingsvermogen van alle elementen daagt deze theorie de extractivistische visie van de agro-industriële landbouw uit. Niet de boer.in produceert het gewas of de ecosysteem-

3. Verschillende discoursen botsen

dienst door het slim 'gebruiken' van 'inputs', maar deze resultaten vloeien voort uit de complexe verweving van het handelingsvermogen van waterdruppels, micro-organismen in de bodem, kennis, nutriënten en technologieën. Een landbouw die de handelingsvermogens van alle elementen waarvan hij afhankelijk is erkent en respecteert, is een radicaal andere landbouw dan de conventionele.

Dwelling

Een meer organische benadering van netwerken wordt naar voren geschoven in het 'dwelling'-concept (Jones, 2009). Dwelling wordt hier begrepen als de manier waarop een hybride individu door voelen, reageren, ageren en weten zijn omgeving gewaar wordt en er in thuis is. Dit concept uit de sociale geografie gaat terug op een soortgelijk concept van 'in-de-wereld-zijn' ontwikkeld door Heidegger (Jones, 2009). Vanuit deze perceptie van de omgeving en van het zelf lijkt het onderscheid tussen natuur en cultuur zeer arbitrair: dit is niet de manier waarop wij ervaren hoe "de wereld continu gecreëerd wordt rondom ons" (Ingold, 2000). Menselijk denken en handelen gebeurt niet los van de materiële wereld. Een plan wordt niet zuiver in de geest opgesteld, waarna de uitvoering ervan in de materiële wereld kan nagestreefd worden. Ingold (2000) benadrukt daarentegen dat elke gedachte en actie ontstaat in een materiële context waaruit de menselijke ratio zich nooit los kan wrikken. Betekenissen staan niet los van de materiële dingen waar ze naar verwijzen, maar komen tot stand in de steeds wisselende constellaties van elementen in de omgeving.

Ook het dwelling-concept biedt een prikkelend conceptueel kader dat zich goed leent voor toepassing op de landbouw. Vanuit een dwelling perspectief kan er gereflecteerd worden over hoe het gevoel van thuiszijn in en toebehoren aan het veld tot stand komt bij agro-ecologische boer.inn.en en consumenten en welke zintuiglijke waarnemingen, interacties en ervaringen daarbij van belang zijn. Ook de conventionele visie over de rol van de landbouwer in het productieproces kan vanuit deze visie in vraag gesteld worden. Is "de landbouw-ondernemer maakt rationele, economische keuzes" wel de beste manier om dit productieproces te beschrijven?

4. METHODOLOGIE

4.1 Inleiding

Volgens vele auteurs is een paradigmaverschuiving in de landbouw, van een modern industrieel paradigma naar een sociaal en ecologisch rechtvaardige variant, noodzakelijk (Martinez-Alier, 2002; van der Ploeg, 2008; Giraldo, 2019). Enkele niche-initiatieven daar gelaten blijft deze verschuiving echter uit. In Hoofdstukken 2 en 3 werden handvaten aangereikt om te begrijpen waarom dit het geval is. Het landbouwdebat werd geherdefinieerd vanuit de post-structuralistische theorie, en de verschillende manieren waarop het landbouwdebat gedepolitiseerd is werden geduid. Ook werden verschillende manieren van repolitisering besproken. De verschillende discoursen en hun ontologische aannames voegden vlees toe aan deze analyse: depolitisering en repolitisering voltrekken zich in aanwijsbare discursieve processen. Twee lessen kunnen uit deze bespreking van de literatuur getrokken worden: (1) sociale bewegingen hebben een belangrijk potentieel als repolitiserende actor door de constructie van een tegenhegemonisch discours; en (2) alternatieve mens-natuurrelaties hebben potentieel om de extractivistische landbouw uit te dagen. In dit werk wordt de combinatie van deze twee potentiëlen onderzocht. De centrale vragen in dit werk zijn: "hoe draagt op een andere manier over de natuur spreken bij aan de agro-ecologische transitie?", en "hoe moeten we dan spreken over natuurlijke elementen?". Met de begrippen geïntroduceerd in de vorige hoofdstukken kunnen we deze vragen als volgt herformuleren:

Wat is het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties als onderdeel van een tegenhegemonisch discours om de agro-ecologische transitie te bevorderen?

Geografische afbakening

Zowel de proliferatie van de agro-industriële landbouw als het verzet daartegen door sociale bewegingen zijn globale fenomenen. Ook de geduide discoursen zijn niet gebonden aan fysieke plaatsen, maar door de globale verspreiding van deze discoursen en bijhorende praktijken kunnen plekken in dezelfde discursieve ruimte aan de andere kant van de wereld 'dichter' bij elkaar liggen dan plekken op wandelafstand: een problematisering van plaats die ook onderliggend is aan de actor-netwerk theorie (Jones, 2009). Vele studies in de wetenschappelijke discipline

waarin ook dit werk zich deels inschrijft, de zogenaamde 'peasant studies', zoomen in op conflicten in het Globale Zuiden (Bernstein en Byres, 2001). Daarnaast bleef de blik binnen de discipline, net als in dit werk, ook gericht op processen in het Globale Noorden, en daar zijn goede redenen voor. Ten eerste zijn vele auteurs het er over eens dat de biowetenschappen moeten dekoloniseren (Armenteras, 2021; Ge-win, 2022). Zoals naar voren kwam uit de bespreking van de post-structuralistische theorie is waarheid nooit absoluut: het is belangrijk om kennis binnen de culturele en historische context waarin ze geproduceerd wordt te begrijpen. Als westerse auteur is het uitermate lastig om stemmen uit het Globale Zuiden op een gepaste manier te interpreteren, duiden en contextualiseren. De hindernissen zijn legio: zo vereist het getrouw weergeven van kennis uit het Globale Zuiden bijvoorbeeld een intensief en langdurig vertrouwd raken met de historische en culturele context. Zelfs dan is het belangrijk te benadrukken dat de verworven kennis geen universele waarheid is, maar de articulatie van kennis binnen een Europees cognitief kader. Ook de aanwezige koloniale machtsverhouding tussen de onderzoeker en het subject zal onvermijdelijk geherarticuleerd worden in de geproduceerde kennis. Ten tweede heeft ook de West-Europese landbouw voldoende problemen die aandacht verdienen - onzekere toegang tot grond, vergrijzing, milieu- en klimaatverandering... - problemen die door de recente boerenprotesten pijnlijk in de verf werden gezet. Ten derde is het ook uit puur pragmatische redenen een logische keuze om het studiegebied tot Vlaanderen te beperken.

In deze thesis werd om deze redenen gekozen voor Vlaanderen als studiegebied. De afbakening tot gewestelijk niveau heeft als voordeel dat zowel de officiële legislatieve als de socio-culturele context vergelijkbaar is binnen het studiegebied. Op welke processen kan door deze geografische afbakening gefocust worden, en welke verdwijnen hierdoor uit het vizier? Gebruikmakend van de begrippen van het multi-level perspectief (Geels, 2002) kunnen enkele aspecten beschreven worden als landschapstrends, zoals de prijsfluctuaties van voedselproducten en inputs op de wereldmarkt, het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid... De Vlaamse landbouwsector, het socio-technische systeem in kwestie, heeft weinig invloed op deze trends. Deze processen vallen dan ook buiten het bestek van dit werk. Het Europese beleid wordt wel ingevuld door de Vlaamse regering, aangezien het beleidsdomein landbouw sinds 1993 een Vlaamse bevoegdheid is (Segers en Relaes, 2023).

Overzicht van de methodologie

De onderzoeksvraag wordt onderzocht in drie stappen. In het eerste deel zullen de verschillende actoren in het Vlaamse landbouwdebat geïdentificeerd en gekarakteriseerd worden. Welke actoren kunnen als sociale bewegingsorganisatie worden beschreven?

In het tweede deel wordt ingezoomd op het gebruik van mens-natuurrelaties als discursief element door landbouworganisaties in Vlaanderen. De focus ligt op landbouworganisaties aangezien deze organisaties mits ze als sociale bewegingsorganisatie fungeren een repolitiserende werking kunnen hebben volgens de politieke theorie van Mouffe en Laclau. De botsende of overbruggende discoursen van deze boerenorganisaties worden onderzocht, zowel onderling als met andere actoren uit het middenveld, de wetenschap, de retail... Wat is het effect van het inbrengen van alternatieve mens-natuurrelaties in het discours?

In het derde deel wordt het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties, die de mens/natuur-dichotomie overstijgen, bestudeerd. Eén van de peilers van de moderne industriële landbouw is het moderne mens/natuur-imaginair (Leitheiser et al., 2022). Het versterken van een alternatieve imaginair, het ontwikkelen van alternatieve beelden, is een taak van de wetenschap in de post-normale tijd (Funtowicz en Ravetz, 1993). Ook in de Science en Technology Studies worden de wetenschap en de technologie gezien als aandrijvers in de constructie van een nieuw bewustzijn, een "fantasierijk bevattingsvermogen" dat iemand in staat stelt om zich andere mogelijkheden voor te stellen (Haraway, 1990). Wat is het potentieel van discursieve elementen met radicaal andere ontologische presumpties om de agro-ecologische transitie te bevorderen? De focus ligt hier op de boer zelf, zowel als inspiratiebron voor het verbeelden van een alternatieve realiteit/toekomst, als als onderdeel en legitimatie van boerenorganisaties. De rol van andere actoren, zoals beleidsmakers, retail, consumenten, milieuorganisaties en wetenschappers wordt erkend maar om pragmatische redenen niet verder onderzocht. Verschillende auteurs hebben al het theoretische potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties als inspiratiebron voor agro-ecologische landbouwpraktijken onderzocht (Giraldo, 2019; González de Molina et al., 2019). In dit werk wordt op basis van de politieke theorie over hegemonie ook geprobeerd om het potentieel van dit element in het bevorderen van een transitie in te schatten.

Om mens-natuurrelaties iets concreter te maken werd gekozen om naast een algemene bespreking ook verder te focussen op de bodem als discursief element en ontologische constructie. De omgang van boer.inn.en met de bodem is in grote mate in staat om de bredere omgang met niet-menselijke elementen te symboliseren. De bodem is uitermate geschikt voor deze rol, aangezien het een hybride entiteit is waarin verschillende micro-organismen, plantenresten, minerale deeltjes, waterstromen en pollutanten samenkomen. Het belang van de bodem wordt in de agro-ecologische beweging zeer sterk benadrukt. Ook de thema's thuishoren, pacht en grondeigendom zijn onlosmakelijk verbonden met de bodem. Ten slotte is de bodem interessant als discursief politiek instrument. Zo gebruikt de 'Save Soil'-campagne het discursieve element 'bodem' om de strijd om voedzame voeding, ecologie, intergenerationele rechtvaardigheid en institutionele verandering te bundelen (Sadhguru, 2023).

4.2 Deel 1: Vlaamse landbouworganisaties als sociale bewegingsorganisaties

Sociale bewegingen hebben volgens Mouffe en Laclau het grootste potentieel om via de constructie van een tegenhegemonie het debat te repolitiseren. In Deel 1 wordt dan ook volgende vraag onderzocht: *Welke actoren kunnen als sociale bewegingsorganisatie gezien worden binnen de Vlaamse landbouw?* Landbouworganisaties staan centraal in het Vlaamse landbouwdebat en komen dus ook voor deze rol het meest in aanmerking. Eerst zullen de meest prominente landbouworganisaties geclassificeerd worden. Daarna worden hun banden met andere actoren besproken.

4.2.1 Dataverzameling

Deze vraag wordt onderzocht op basis van de websites van landbouworganisaties. We selecteerden 5 boerenorganisaties o.b.v. hun ideologische verscheidenheid: De Groene Kring (GK), Algemeen Boerensyndicaat (ABS), Boerenbond (BB), Bioforum (BioF) en Boerenforum (BoeF). Zo werd beoogd een breed beeld te krijgen. Aangezien de organisaties Wervel, Voedsel Anders en De Landgenoten geen boer.inn.en representeren werden deze niet geclassificeerd. Met de centrale vraag in het achterhoofd is dit een nuttig criterium om de te bestuderen discoursen af te bakenen. Wel werd met de woordvoerder van Voedsel Anders een verkennend gesprek gevoerd, dat bijdraagt aan de interpretatie van de resultaten.

4.2.2 Dataverwerking

De verzamelde data worden verder verwerkt op basis van enkele inzichten uit Hoofdstuk 2.

4.3 Deel 2: Mens-natuurrelaties in het discours van Vlaamse landbouworganisaties

De discoursen over natuurlijke elementen van de landbouworganisaties uit Deel 1 heeft potentieel om het debat te repolitiseren, en alternatieve mens-natuurrelaties zijn mogelijk een belangrijk element van dit discours. In dit deel staat dan ook de volgende vraag centraal: *Welke boer-natuurrelaties, en specifiek boer-bodemrelaties, worden uitgedragen door Vlaamse landbouworganisaties en waarom?* We onderzoeken deze boer-natuurrelaties met behulp van een ANT- en een dwelling-benadering.

Niet alleen de discoursen over bodemzorg, maar ook de achterliggende belangen en effecten worden besproken.

4.3.1 Dataverzameling

De discoursen over bodemzorg van de 5 geselecteerde landbouworganisaties uit Deel 1 worden onderzocht. Om de relevante teksten van de landbouworganisaties te selecteren werd aan elke landbouworganisatie gevraagd om de teksten waarin hun standpunt over boer-natuurrelaties in het algemeen en over boer-bodemrelaties meer specifiek het best naar voren komt. Deze werden waar nodig aangevuld met online beschikbare documenten.

4.3.2 Dataverwerking

Discoursen werden in dit werk gekaderd binnen de repolitiseringstheorie van Mouffe en Laclau, die focust op hoe discoursen meespelen in de reproductie en transformatie van hegemonische ordes en praktijken (van Bommel en Spicer, 2011). In lijn met deze theorie zal de verzamelde data in dit deel verder besproken worden a.d.h.v. een 'Laclauian discourse analysis'. Van Bommel en Spicer (2011) stellen dat dit type discoursanalyse als doel heeft te begrijpen hoe discoursen fungeren als tijdelijk lapmiddel voor bepaalde antagonismen en hoe ze hierbij nieuwe (sociale) realiteiten construeren. De contingentie van het hegemonisch discours wordt benadrukt. De vraag is niet zozeer of de gevonden discoursen de productie van gewassen en ecosysteemdiensten nauwkeurig en precies beschrijven, maar wat het effect is van deze discoursen en welke belangen ze dienen. In Hoofdstuk 6 zal verder ingegaan worden op de ontologische aannames, de relatie tot bredere discoursen en de effecten en belangen van de gevonden discoursen over bodemzorg.

4.4 Deel 3: Het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties

In deel 3 wordt volgende vraag onderzocht: *Hoe en in welke mate kan de relatie van Vlaamse boer.inn.en met de natuurlijke elementen in hun praktijk sociale bewegingen inspireren en legitimeren?*

Hiervoor zoomen we in op verschillende aspecten. Ten eerste onderzoeken we de boer-bodemrelatie van Vlaamse boer.inn.en. Zijn er grote verschillen tussen agro-ecologische en conventionele boeren? Ten tweede bekijken we, om de overstap van de relatie met de bodem naar meer algemeen de relatie met natuurlijke elementen te maken, ook kort de visie van boer.inn.en op andere natuurlijke elementen. Ten

derde onderzoeken we de bodem als nodal point. Benoemen boer.inn.en zorg voor de natuur en meer specifiek de bodem als een van de grootste uitdagingen? Vereenigt bodemzorg belangen en standpunten van zeer verschillende soorten boeren? Welke andere strijdpunten vervullen mogelijk deze rol? Ten vierde onderzoeken we het gevoel van collectieve identiteit. Welke elementen zijn belangrijk in de identiteit van boer.inn.en? Hoe sterk voelen ze zich verbonden met boeren en andere actoren? Ten slotte zoomen we in op boerenorganisaties. Waarom voelen boeren zich wel of niet gerepresenteerd door deze organisaties? De inzichten opgedaan in dit deel zullen vervolgens in Hoofdstuk 6 in verband gebracht worden met de andere delen om bovenstaande deelvraag en de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden.

4.4.1 Dataverzameling

Om deze vraag te onderzoeken werden negen boerderijen bezocht in Vlaanderen. Telkens werd met één boer.in of met een koppel een semi-gestructureerd interview afgenomen. De leidraad die hierbij werd gebruikt is terug te vinden in Bijlage A. Het afnemen van de interviews op de boerderij zelf creëert een ontspannen en vertrouwde omgeving voor de interviewee. Elementen uit de boerenpraktijk kunnen letterlijk aangewezen worden. Het bezoek van de interviewer aan het bedrijf stelt ook in staat de resultaten verder te contextualiseren: de sfeer en toevallige interacties op de boerderij dragen bij tot een beter begrip van de context waarin de boer.inn.en actief zijn.

Uit pragmatische overwegingen werd gekozen om enkel boer.inn.en uit de regio Gent te includeren. Er werd gepoogd om een zo groot mogelijke verscheidenheid aan leeftijden, genders, producten en aanpakken te includeren in de steekproef, aangezien vanuit de besproken literatuur en het persoonlijk inzicht van de onderzoeker kan betoogd worden dat deze factoren een invloed hebben op de boer-natuurrelatie. Een overzicht van de steekproef wordt gegeven in Tabel 4.1. Om de anonimiteit van de respondenten te bewaren zal in de tekst naar hen verwezen worden a.d.h.v. een volgnummer. Naar de biologische en biodynamische aanpak zal in het vervolg van het werk ook soms verwezen worden als agro-ecologisch, aangezien deze aanpakken in het algemeen meer kenmerken van agro-ecologische landbouw vertonen dan de conventionele landbouw (Cuvelier, 2021). Merk op dat alle groentenboeren een biologische of biodynamische aanpak hebben, waar alle veehouders er een conventionele aanpak op na houden. Dit dient in het achterhoofd gehouden te worden bij de interpretatie van de resultaten: bij deze steekproef vindt mogelijk 'confounding' plaats. De variabele 'product' heeft zowel een invloed op de variabele 'aanpak' als op de variabele 'boer-natuurrelatie' in deze steekproef. Er dient hierdoor kritisch gekeken te worden naar eventuele causale verbanden tussen de aanpak en de boer-natuurrelatie.

Volgnummer	Gender	Product	Aanpak
B1	M	groenten	biologisch, CSA
B2	M	groenten, (kippen)	biodynamisch, CSA
B3	M	groenten	biologisch, CSA
B4	V	groenten	biologisch, CSA
B5	M+V	melkvee, vleesvee	conventioneel
B6	M	melkvee	conventioneel
B7	M	melkvee, vleesvee, akkerbouw	conventioneel
B8	M	vleesvee (in bijberoep)	conventioneel
B9	M+V	melkvee	conventioneel

Tabel 4.1: Geïnterviewde boer.inn.en

4.4.2 Dataverwerking

De interviews werden opgenomen en vervolgens letterlijk getranscribeerd, deels manueel en deels gebruikmakend van de software beschikbaar in Word. Vervolgens werd het programma NVivo gebruikt om samenhangende antwoorden te groeperen.

5. RESULTATEN

5.1 Deel 1: Vlaamse landbouworganisaties als sociale bewegingsorganisaties

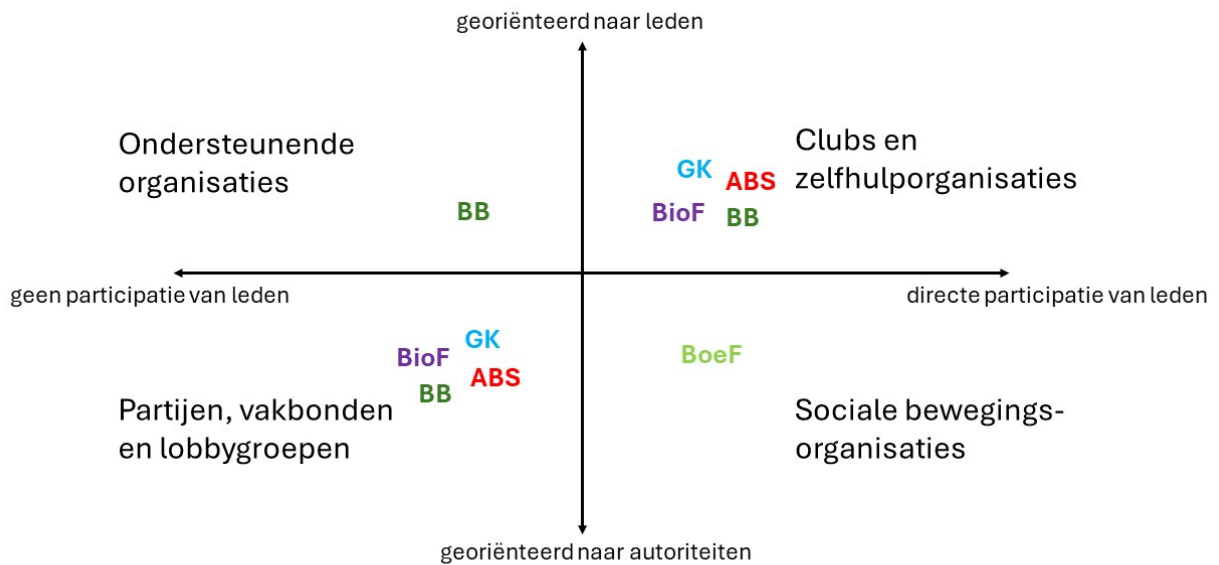
Het Vlaamse landbouwlandschap bestaat uit vele actoren. Landbouworganisaties, consumentenorganisaties, voedselverdelers en -verwerkers, voedselwetenschappers, beleidsmakers, feministische, Noord-Zuid- en milieuorganisaties proberen elk op hun manier op het debat en de materiële realiteit te wegen. Eerst worden de meest prominente landbouworganisaties geduid. Vervolgens worden de banden van deze organisaties met andere actoren onderzocht.

5.1.1 Classificatie van landbouworganisaties

De landbouworganisaties die in dit werk belicht worden zijn Boerenbond (BB), Groene Kring (GK), Algemeen Boerensyndicaat (ABS), Bioforum (BioF) en Boerenforum (BoeF). BB is de grootste landbouworganisatie in Vlaanderen, heeft christelijke wortels en is historisch veelal uitdrager van het agro-industriële discours. GK is de beroepsvereniging voor jonge landbouw onder auspiciën van de BB. ABS is een landbouworganisatie met een syndicale inslag. BioF is de sectororganisatie voor de Vlaamse biolandbouw en -verwerking. BoeF is een boerenbeweging en verdediger van het agro-ecologische discours in Vlaanderen.

Demeulenaere en Piersante (2020) passen een framework, ontwikkeld door Kriesi (1996) om organisaties in een sociale beweging te classificeren, toe op nationale agro-ecologische bewegingen. Zo kunnen verschillende organisaties gekarakteriseerd worden en kan hun evolutie doorheen de tijd geduid worden. De typologie van deze organisaties wordt gedefinieerd aan de hand van twee assen. De organisaties vertonen verschillen in participatie van leden en in oriëntatie richting leden of richting autoriteiten. Zo worden vier types onderscheiden. Eén organisatie kan met verschillende deelwerkingen in verschillende types verdeeld worden. De assen en de types organisaties zijn weergegeven in Figuur 5.1.

De vier types organisaties zijn:

Figuur 5.1: Typologie van de voornaamste Vlaamse landbouworganisaties. Binnen het kwadrant wordt er geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende organisaties.

1. Sociale bewegingsorganisaties sensu stricto: mobiliseren hun leden voor collectieve actie met een politiek doel, handelen in het collectief (maatschappelijk) belang (Kriesi, 1996).
2. Ondersteunende organisaties: dienstverlening, bevriende mediakanalen, ...
3. Clubs en zelfhulporganisaties: beantwoorden aan de dagelijkse noden van hun leden.
4. Partijen, vakbonden en lobbygroepen: zijn gespecialiseerd in politieke representatie zonder directe participatie van leden. Ze vertonen een hoge graad van institutionalisering, autoriteit en expertise.

Gebruikmakend van dit kader kan ook de typologie van de voornaamste Vlaamse landbouworganisaties onderzocht worden. In Figuur 5.1 worden BB, GK, ABS, BioF en BoeF in het assenstelsel geplaatst. Waarom horen deze landbouworganisaties in deze kwadranten thuis?

BB stelt zichzelf 5 kerntaken voorop: "behartigen, adviseren, innoveren, vormen en verbinden" (Boerenbond, zdf). Hierdoor bevindt de organisatie zich in drie kwadranten. Ten eerste kan ze als belangenbehartigende beroepsorganisatie "voor elke boer, tuinder en groenvoorziener in Vlaanderen en Oost-België" (Boerenbond, zdf) gecategoriseerd worden als vakbond en lobbygroep. De standpunten worden

5. Resultaten

namelijk verdedigd door een vaste voorzitter en BB heeft een hoge graad van institutionalisering, autoriteit en expertise. Ook wordt er vanuit BB weinig ingezet op mobilisatie van de leden voor collectieve actie. Hierdoor is BB eerder een lobbygroep dan een sociale bewegingsorganisatie s.s. Ook al mobiliseert BB af en toe haar leden voor collectieve actie, volgens het kader van Kriesi (1996) kan ze dan nog steeds als lobbygroep bestempeld worden aangezien deze mobilisatie niet essentieel is in haar politieke representatie, die daarentegen door een 'elite' wordt uitgevoerd. Ten tweede vervult BB ook de rol van club en zelfhulpvereniging. Lokale vrijwilligerswerking Landelijke Gilden, vrouwenorganisatie Ferm (vroeger de Boerinnenbond), jeugdbeweging KLJ en paardensportvereniging LRV zijn organisaties die deel uitmaken van de zogenaamde Landelijke Beweging van groep Boerenbond. Deze organisaties voorzien in enkele dagelijkse noden van de leden zoals ontspanning, gemeenschapsgevoel, kraamzorg... De BB biedt ten slotte ook betalende diensten aan die minder steunen op participatie van vrijwilligers en kan hierdoor ook als ondersteunende organisatie geclassificeerd worden. Voorbeelden hiervan zijn de betalende managementtool FOCUS en betalende vormingen georganiseerd door BB (Boerenbond, zda). Ook door de uitgebreide levering van advies door werknemers van BB aan leden kunnen we BB zien als een ondersteunende organisatie.

BB beschikt over een indrukwekkende overlegstructuur, met werkgroepen per gemeente waar leden als "vrijwillig bestuurslid" (Boerenbond, zdf) deelnemen aan "democratische" (Boerenbond, zdf) besluitvorming van de organisatie. Deze werkgroepen zijn vervolgens vertegenwoordigd in regioraden en provinciale besturen, waar ze tenslotte op Vlaams niveau met werkgroepen per sector verenigd worden. BB heeft dus een hoge graad van institutionalisering. Verschillende stemmen benadrukken echter dat in de vertaling van de bezorgdheden van de gemeentelijke en sectorgebonden werkgroepen naar hoofdbestuurniveau en uiteindelijk naar de uitspraken van de voorzitter veel verloren gaat. Crivits en Prové (2023) noemen de organisatie "neocorporatistisch" en spreekt van een disciplinerende van de achterban. De leden van BB participeren dus wel, maar met beperkte invloed op het uiteindelijke standpunt van de organisatie.

GK is een deel van de groep Boerenbond, maar aangezien het een aparte beroepsorganisatie is, wordt ze apart besproken. Ook GK bevindt zich in twee kwadranten. GK fungeert ten eerste als club voor jonge landbouwers. De leden ontmoeten elkaar op activiteiten aangepast aan de noden van de leden, zoals lezingen en studiereizen (Groene Kring, zda). GK doet ten tweede ook aan politieke representatie, georiënteerd naar autoriteiten. GK is hierin eerder een lobbygroep dan een sociale bewegingsorganisatie s.s. aangezien de standpunten verdedigd worden door een vaste voorzitter, zonder mobilisatie van de leden. In de standpuntbepaling vindt wel participatie van de leden plaats. Vaak wordt een gezamenlijk standpunt ingenomen met BB.

ABS is "in de eerste plaats een syndicaat dat ervoor zorgt dat de belangen van onze leden (boeren en tuinders) zo goed mogelijk verdedigd worden" (ABS, zdb). In deze politieke representatie is ABS eerder een vakbond dan een sociale bewegingsorganisatie s.s. aangezien de standpunten verkondigd worden door een vaste voorzitter, met weinig inzet op mobilisatie van de leden. De voorzitter is volgens Vilt (2009) zelf een boer en er is sprake van een structuur in werkgroepen die inspraak in de standpuntbepaling mogelijk maakt (ABS, zdb), een hoge graad van institutionalisering. Gezien het kleinere aantal leden van ABS in vergelijking met BB is ook de afstand tussen de bodem en de top in de pyramidale overlegstructuur kleiner. Dit doet vermoeden dat de doorstroom van informatie goed verloopt binnen deze organisatie. Daarnaast maken ook een adviesbureau, een opleidingscentrum en een vrouwen- en een jongerenorganisatie deel uit van de ABS-groep. Hierdoor wordt ABS ook als club en zelfhulporganisatie geclassificeerd.

BioF focust op belangenverdediging en brengt bio onder de aandacht bij het grotere publiek. De standpunten worden verdedigd door een vaste voorzitter en er wordt weinig ingezet op mobilisatie van de leden voor collectieve actie. Hierdoor is deze organisatie eerder als lobbygroep te karakteriseren dan als sociale bewegingsorganisatie s.s. Daarnaast verleent BioF ook advies aan bioboer.inn.en en stimuleert ze ontmoetingen tussen bioboer.inn.en onderling. Hierdoor kan ze ook als club gezien worden.

BoeF kan gecategoriseerd worden als een sociale bewegingsorganisatie s.s. aangezien deze organisatie haar leden mobiliseert voor collectieve acties zoals petitie's en protestmarsen (Boerenforum, 2024). Participatie van leden is essentieel in de werking van deze organisatie. Ze is ook expliciet naar de buitenwereld en de autoriteiten georiënteerd. Zo valt in de visietekst te lezen dat "BoeF klank geeft aan [] opinies op publieke fora". Naast een verdediger van de boerenlandbouwer, is BoeF met haar strijd voor voedselsoevereiniteit en agro-ecologie ook expliciet een verdediger van het collectief belang, van "het recht op gezond, lokaal en streekeigen voedsel voor iedereen" (Boerenforum, 2018). Andere boerenorganisaties profileren zich veel meer als verdedigers van de belangen van boer of de sector.

5.1.2 Relatie van landbouworganisaties met andere actoren

Demeulenaere en Piersante (2020) halen aan dat zowel Europese nationale als internationale agro-ecologische bewegingen synergetische relaties aangaan met andere bewegingen, over de grenzen van klasse en sector heen. Door het delen van campagnes en het herarticuleren of heruitvinden van een gedeelde identiteit brengen ze paradigmaveranderingen teweeg. Welke coalities gaan Vlaamse landbouworganisaties aan met elkaar? Met welke andere actoren hebben ze banden? De Boerenbond en de Vlaamse agro-ecologische beweging worden besproken.

Boerenbond

De BB heeft sterke connecties met de financiële holding MRBB, met politieke partij CD&V, en met andere landbouworganisaties.

De MRBB (Maatschappij van roerend bezit van de Boerenbond) is de financiële holding achter de BB. Het geschatte vermogen van deze groep bedroeg in 2022 bijna 5 miljard euro (Santens, 2022). In totaal zijn aan de MRBB meer dan 70 bedrijven verbonden, waarvan de meeste uit de landbouwindustrie, bankenwereld, verzekeringen en vastgoed. De meest prominente bedrijven zijn de bank KBC, het HR-bedrijf Acerta, de veevoedergroep Arvesta, waar ook winkelketen AVEVE toe behoort, en accountant en advieskantoor SBB. De MRBB is sterk vervlochten met BB. In de raad van bestuur van BB zetelen twee personen van de raad van bestuur van MRBB. Ook vloeit er jaarlijks een geldstroom van 33 miljoen euro van MRBB naar BB (Santens, 2022), ongeveer 70 procent van de werkingskosten van de beroepsorganisatie (Boerenbond, zda). Deze inkomsten worden aangevuld met lidgeld (8 procent) en inkomsten uit publiciteit, FOCUS en vormingen (22 procent) (Boerenbond, zda).

De BB heeft ook een sterke link met de Vlaamse christendemocratische partij CD&V. Historisch was de focus van de katholieke Kerk en christelijke partij sterk op het platteland gericht opdat deze boer.inn.en niet naar de stad zouden vluchten en ten prooi zouden vallen aan het opkomende socialisme (Boerenbond, zdc). Het is tekenend dat de CD&V op één keer na altijd de minister voor landbouw leverde in de Vlaamse regering (Andries, 2021). Ook op provincieniveau was de bevoegdheid Landbouw tijdens de vorige legislatuur in elke provincie in handen van een CD&V-er. Ook vandaag de dag zijn er dus nog sterke banden tussen BB en de politieke partij. Lode Ceysens, de huidige voorzitter van BB, is een voormalig CD&V-parlementslid (Santens, 2022).

Naast coalities met andere actoren gaat BB ook vaak coalities aan met GK en ABS. Vaak wordt tussen deze organisaties afgestemd en worden gezamenlijke standpunten ingenomen.

De agro-ecologische beweging in Vlaanderen

Zoals hierboven beargumenteerd wordt, kunnen we de agro-ecologische organisatie BoeF beschouwen als een sociale bewegingsorganisatie s.s. BoeF maakt deel uit van een internationale agro-ecologische beweging (en is bijvoorbeeld lid van La Via Campesina), maar maakt ook deel uit van een Vlaamse agro-ecologische beweging. Voedsel Anders is de Vlaamse koepelorganisatie voor agro-ecologie. Naast als wetenschap en als praktijk ziet deze organisatie agro-ecologie ook expliciet als een sociale beweging, in lijn met de interpretatie van de term door vele 'peasant movements' in het Globale Zuiden. Hoe ziet de agro-ecologische sociale beweging in

Vlaanderen eruit? Voedsel Anders telt 29 leden. De koepel verbindt organisaties die focussen op eerlijke handel met mondiale partners zoals Broederlijk Delen, organisaties met focus op grond zoals De Landgenoten, voorstanders van bepaalde landbouwpraktijken zoals BioF, korte-ketenorganisaties zoals CSA-netwerk, en natuur- en milieuorganisaties zoals Greenpeace (Voedsel Anders, zd).

5.2 Deel 2: Mens-natuurrelaties in het discours van Vlaamse landbouworganisaties

Op basis van de bestudeerde documenten kunnen we twee discoursen over bodem onderscheiden. Enerzijds spreken landbouworganisaties over de bodem in wat we hier het 'instrumentalisatie-discours' zullen noemen. Het vermogen om gewassen te doen groeien en ecosysteemdiensten te leveren wordt grotendeels aan de boer toegeschreven. Anderszijds wordt ook vaak over de bodem gesproken als een levende co-creator van gewassen en ecosysteemdiensten, het 'co-creatie-discours'. Beide discoursen worden besproken aan de hand van de actor-netwerk theorie en de dwelling-benadering. Welke 'boer' en welke 'bodem' construeren deze discoursen en waar situeren ze de voornaamste handelingsvermogens? Op welke manier dragen voelen, interageren en kennis bij aan de visie op de bodem?

5.2.1 Het instrumentalisatiediscours

Constructie van de boer

In het instrumentalisatiediscours wordt een 'boer' geconstrueerd die hulpbronnen zoals de bodem gebruikt, instrumentaliseert, om gewassen te produceren en ecosysteemdiensten te leveren. Zo wordt er bijvoorbeeld gesproken over de "koolstofboer" (Deroo, 2022a) (BB): de boer kan de bodem instrumentaliseren om een ecosysteemdienst, het opslaan van koolstof, te leveren. Het vermogen om koolstof op te slaan wordt toegeschreven aan de boer. Er worden dingen gezegd zoals "landbouwers worden vergoed voor de klimaatinspanningen die ze leveren" (Dewanckele, 2024) (BB) of "Ze [de landbouwers] kunnen daaraan verdienen door de CO₂ in de vorm van "carbon credits" te verkopen" (Deroo, 2022a) (BB).

Constructie van de bodem

In contrast met deze 'boer' wordt ook een 'bodem' geconstrueerd. De bodem wordt beschreven als "hulpbron" (Deroo, 2022a) (BB) en "basisinput" (Sannen, 2020) (BioF). Aan deze hulpbron mag "geen vermijdbare schade" (Vandamme, 2023) (ABS) toegebracht worden. Opvallend genoeg wordt ook de biodiversiteit, in de

bodem en daarbuiten, soms als een hulpbron beschreven: "hulpbronnen zoals de bodem en de biodiversiteit" (BioForum, zdh). Naast een hulpbron lijkt de bodem binnen dit discours ook een hindernis te vormen, een blok aan het been van de boer. Er "moet meer organische koolstof in opgeslagen worden" (Groene Kring, zdb) en "om rechtstreekse betalingen als land- of tuinbouwer te kunnen ontvangen, moet je voldoen aan de specifieke Vlaamse regels [] bv. rond bodemerosie" (Groene Kring, zdc).

Handelingsvermogen

Het handelingsvermogen situeert zich binnen dit discours vooral bij de boer. Zo "leveren [landbouwers] veel meer ecosysteemdiensten dan vaak wordt gedacht" (Dewanckele, 2024) (BB). "Onze land- en tuinbouwsector levert met resultaat grote klimaatinspanningen, die gestoeld zijn op innovatie, onderzoek en technologie" (Boerenbond, zde). De bodem wordt "gebruikt" om koolstof op te slaan (Deroo, 2022b) (BB). "Door koolstof op te slaan in de grondlaag, zorgen ze [de boer.inn.en] ervoor dat er in de lucht verhoudingsgewijs minder CO₂ overblijft" (Boerenbond, zde). "[Hierdoor] kan de landbouwsector zich ook beter wapenen tegen extreme weersomstandigheden en de impact van klimaatwijzigingen" (Boerenbond, zdb). Ook voor de productie van gewassen bevat de bodem "voedingsstoffen" die "benut" kunnen worden door de boer (Dewanckele, 2024) (BB).

Dwelling

Binnen het instrumentalisatiediscours zijn bodemstalen de voornaamste manier om kennis over de bodem te verzamelen. De kennis komt niet tot stand op het veld maar door het wegnemen van een staal uit de context, waarna deze geanalyseerd wordt in het labo. Als boer.in kennis vergaren over je bodem wordt een heel technisch gegeven: "de kennis van bodem en plant, het oordeelkundig bemesten, de teeltrotatie het type mestsoort ... is een ingewikkelde materie op wetenschappelijk-technisch vlak" (Groene Kring, zdd). "Begeleiding en ondersteuning van boeren" (Groene Kring, zdd) is hierdoor onmisbaar. Kennis is in het instrumentalisatiediscours het meest van belang; van voelen en direct interageren is weinig sprake.

5.2.2 Het co-creatiediscours

Naast het instrumentalisatiediscours werd ook een ander discours geobserveerd, wat we hier het co-creatiediscours zullen noemen. In dit discours wordt over de bodem gesproken als een levende co-creator van gewassen en ecosysteemdiensten.

Constructie van de boer

In het co-creatielidiscours wordt een ander beeld van de boer geschetst. Bodemzorg wordt vooropgesteld als een van de centrale taken. "[De bioboer] gebruikt geen kunstmest, maar voedt de bodem met organisch materiaal als stalmest of compost. Via vruchtwisseling en groenbemesting houdt hij de bodemvruchtbaarheid op peil" (BioForum, zdg). De houding van de boer is er een van eerbied voor de complexe processen die de landbouwpraktijk ondersteunen: "respect en bewondering voor, en geduld met de levende natuur" (Boerenforum, 2018), "eerbied voor de systemen en cycli van de natuur" (BioForum, zdg). De boer kan in dit discours een positieve impact hebben op de bodem: "de biologische productie is gebaseerd op [] het behoud en de verbetering van de toestand van bodem" (BioForum, zdg). Bodemzorg is in dit discours echter niet enkel een taak van de boer, maar ook een "collectieve verantwoordelijkheid" (BioForum, 2023). "Over veel aspecten heeft de boer immers weinig of geen controle: bepaalde grondstoffen zijn niet aanwezig op zijn bedrijf, kringlopen sluiten vereist samenwerking op landschapsniveau, er ontbreekt infrastructuur om bijvoorbeeld te composteren..." (BioForum, 2023).

Constructie van de bodem

Voor de bodem is in het co-creatielidiscours een cruciale rol weggelegd, het is het "sleutelement" (BioForum, zdg). De bodem is een entiteit waarvan de werking wordt gezien als een complex systeem: het is "robuust" (Deroo, 2024) (BB), "weerbaar" (Dewanckele, 2024) (BB) en "veerkrachtig" (BioForum, zdf), het heeft een eigen manier van "functioneren" (Dewanckele, 2024) (BB). Daarnaast beschrijft dit discours de bodem ook naar analogie met het menselijk lichaam: de bodemgezondheid is van groot belang, door een goede verzorging geraakt de bodem "niet uitgeput" (BioForum, 2023). De bodem is in het co-creatielidiscours vol van leven: "wormen, luizen, spinnen, springstaarten, bacteriën en schimmels..." (BioForum, zdd), met "nood aan goede voeding uit koolstof" (Dewanckele, 2024) (BB). Landbouw gebeurt in dit discours "in een levende bodem" (BioForum, zdc).

Handelingsvermogen

Het handelingsvermogen situeert zich in het co-creatielidiscours zowel bij de bodem op zich als in het netwerk dat bestaat uit de boer, de bodem en andere elementen. De beschrijving van de bodem als "vruchtbaar" legt het handelingsvermogen, het baren van vruchten, bij de bodem. "Een vruchtbare bodem voedt de planten en de planten brengen dan op hun beurt voedsel voort" (BioForum, zde). De bodem is "van nature vruchtbaar" (BioForum, zdh): er hoeft geen boer aan te pas te komen om deze vruchtbaar te maken. In tegendeel, het is het bodemleven dat

5. Resultaten

hiervoor bedankt mag worden: "wormen, schimmels, bacteriën, springstaarten: elk hebben ze hun eigen specifieke functie. Samen breken ze plantaardige resten af, maken er humus van en verspreiden deze humus doorheen de bodem" (BioForum, zdg). "Humus houdt water en voedingsstoffen vast, waardoor gewassen beter kunnen groeien" (BioForum, zdd). De bodem wordt voorgesteld als een entiteit die op vele verschillende vlakken handelt en zo verschillende ecosysteemdiensten levert. De bodem wordt gewaardeerd voor haar "waterhoudend vermogen" (Boerenbond, zdb), voor het vermogen "koolstof vast te houden" (BioForum, zdb), voor "het preventief voorkomen van plagen en ziektes, het vermijden van erosie" (BioForum, zdf), voor "de zuivering van ons drinkwater, de bescherming tegen overstroming en droogte, het afremmen van klimaatverandering..." (BioForum, zde). Ook enkele negatieve consequenties van het handelen van dit complex systeem komen aan bod: "de bron van landbouwemissies is immers niet zozeer de verbranding van fossiele brandstoffen, maar biologische processen in [o.a.] bodems []" (Boerenbond, zdd).

Naast bij de bodem zelf situeert het handelingsvermogen zich in het co-creatiediscours in het netwerk: de samenwerking van boer, bodem en andere actoren produceert vruchten en ecosysteemdiensten. De bodem is van nature vruchtbaar, maar als de boer specifieke gewassen wil oogsten, dan "moet de bodem gevoed worden om teelten te kunnen voortbrengen" (BioForum, zdc). Een gezonde bodem zorgt voor "een betere opname van nutriënten door de plant" (Boerenbond, zdb). Deze verbondenheid tussen planten en bodem is ook essentieel voor koolstofopslag: "planten nemen dit [CO₂] op uit de lucht en kunnen koolstof opslaan in de bodem via hun wortelgestel" (Boerenbond, zdd). Zo wordt een beeld geschetst van een samenhangend netwerk van dieren, planten, niet-levend materiaal en boer.inn.en: "Hoe meer biodiversiteit, hoe beter het bodemleven en hoe sterker de planten die daarop groeien. Daarom doen heel wat landbouwers inspanningen om het bodemleven te verbeteren en het landschap te verrijken met elementen als hagen, poelen en bloemenstroken. Win-win!" (Boerenbond, zdd). Er wordt een complex beeld geschetst van hoe de groei van gewassen verloopt: "De meeste eigenschappen van gewassen komen voort uit een samenspel van verschillende genen en zijn ook afhankelijk van andere factoren zoals de gezondheid van de bodem en interacties met andere soorten" (BioForum, 2023). De boer moet dansen met dit netwerk, en zijn/haar plek vinden in dit samenspel. "De bioboer denkt zo veel mogelijk mee met de natuur en maakt gebruik van de kracht van het ecosysteem en de biodiversiteit op en rond zijn boerderij" (BioForum, zdd). Ook is er aandacht voor het effect van andere actoren zoals "het effect van bomen op de bodem (vruchtbaarheid, bodemleven, structuur,...)" (Pim, 2021) (BB) en "de relatie tussen het microbioom in ons lichaam en een gezonde bodem" (BioForum, 2023). Alle elementen in het netwerk zijn "partners" (BioForum, zdd), hun "samenwerking" (BioForum, zdd) staat centraal. "Een plaag of ziekte beschouwt de bioboer als een signaal dat zijn eco-

systeem niet in evenwicht is. Door dat evenwicht te herstellen, kan hij de plaag of ziekte onder controle krijgen” (BioForum, zda).

Dwelling

Hoe wordt de bodem gekend en gevoeld binnen het co-creatiediscours, en welke interacties wordt vooropgesteld? Ten eerste vraagt dit discours aandacht voor de grenzen van klassieke taalname voor kennisopbouw. “De taalnames gebeuren [] veel te veel om gewoon in orde te zijn met de regelgeving” (Dewanckele, 2024) (BB), zonder dat ze bijdragen aan kennisopbouw. “We kunnen alles wel meten, maar de interpretatie van het bodemleven is en blijft een heel complex gegeven” (Dewanckele, 2024) (BB). Het verwerven van holistische en nuttige kennis gebeurt niet los van de materiële realiteit: “de opgebouwde vakkennis volgt de logica van de natuur en is het belangrijkste, altijd lonende, kompas” (Boerenforum, 2018). Ten tweede gaat er grote aandacht naar grondgebonden landbouw. Dit concept benadrukt de manier waarop het bedrijf geworteld is in een omgeving en de productie onlosmakelijk verbonden is met de bodem. De veehouder kan zo bijvoorbeeld “overbegrazing, vertrappelen van de bodem, bodemerosie en vervuiling beperken” (BioForum, zdf).

5.3 Deel 3: Het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties

5.3.1 Boer-bodemrelatie van Vlaamse boer.inn.en

Constructie van de bodem

Het beeld van de boer over de bodem vormt het startpunt van de analyse. Hoe zien Vlaamse boer.inn.en de bodem, en wat zijn de verschillen tussen agro-ecologische en conventionele boer.inn.en? De meeste boer.inn.en schetsen een breed beeld. Ten eerste worden de gronddeeltjes of minerale fractie vaak vermeld, en veel boer.inn.en zijn zich ook bewust van de implicaties van de mineralogie op hun bedrijf. Ten tweede wordt bodemleven vaak aangehaald: bacteriën (B6¹), schimmels (B1), insecten (B1), wormen (B5,B6), mollen (B6), “voor mij zo veel mogelijk want hoe breder uw leven, hoe beter” zegt boer 6. Ten derde zijn plantenwortels een belangrijk element, bijvoorbeeld bij rotaties met gras. “Dat wortelstel wordt” volgens boer 6 “humus terwijl er mais opstaat, en heeft N uit de bodem gehaald net voor de winter, waardoor er minder uitspoeling is.” Ten slotte wordt ook organische stof

¹Boer 6, zie Tabel 4.1.

5. Resultaten

aangehaald als belangrijk element: de "voeding voor een deel van uw bodemleven" (B1). Deze organische stof wordt vaak in verband gebracht met toegevoegd materiaal zoals stalmest of compost (B5).

Het belang van bodemleven wordt door vele boer.inn.en sterk benadrukt: "ik denk dat iedere boer dat beseft: een leefbare bodem is een waar er leven in zit" (B6). Twee van de negen geïnterviewden (B7 en B8) vermelden geen bodemleven als hen gevraagd wordt de bodem te beschrijven. Boer 7 vermeldt enkel de minerale fractie, boer 8 de minerale fractie en organische stof. De kennis over de bodem lijkt bij deze conventionele boeren beperkt. Dit kan mogelijk verklaard worden door de vereenvoudigde processen door het gebruik van externe hulpmiddelen in deze aanpak. Hierdoor is er geen uitgebreide kennis nodig van de bodem om hoge opbrengsten te halen op korte termijn.

Het respect en de fascinatie voor de bodem, en het mysterie waarmee die omhuld is, is dan weer opvallend bij enkele agro-ecologische boer.inn.en:

"Tja, het valt mij altijd op dat hoe meer dat we er denken over te weten, we er alsmaar minder van weten, omdat het zo complex is. [] Ja, als je bedenkt dat het maar 'een pelleken' is van een goeie 20-25 cm, in het beste geval, die over de aarde ligt, en dat daar zo veel leven kan uit voortkomen: ja, dat is natuurlijk wel wonderlijk... Allez, dat is bijna goddelijk, dat dat kan" (B2).

"Er zijn eigenlijk nog een heel groot deel processen in de bodem die we als mens nog altijd niet verstaan, waar we nog altijd geen zicht op hebben. De nederigheid van dat toe te geven, van te weten: ok, een deel daarvan gaat ons petje nog te boven of zal het altijd te boven gaan" (B4).

"Ik denk dat het vooral nog iets heel onbekend is, de bodem. Een van onze collega's [] is een bodem-ecoloog, gedoctoreerd en al, echt een specialist. Hij zegt dat we eigenlijk minder van de bodem weten dan van de ruimte. [] In die zin vind ik dat knettergek hoe we daarmee omgaan, met die bodem. We zijn waarschijnlijk soorten aan het verliezen door hoe we met de bodem omgaan, die we misschien nog heel hard nodig kunnen hebben, die we gaan missen als ze er niet meer zijn" (B3).

De bodem wordt door enkele agro-ecologische boer.inn.en ook beschreven als zelfredzaam en weerbaar, "iets dat zichzelf wel telkens verbetert doordat de goede omstandigheden worden gecreëerd" (B2). "Een gezonde bodem draineert veel beter, die kan ook veel beter tegen droogte, je bent gewoon veel weerbaarder" (B3).

Ten slotte wordt de bodem ook soms als hindernis ervaren om bijvoorbeeld aan biologische landbouw te doen. "Je zou kunnen zeggen: je zou kunnen kijken om

biologische landbouw te doen, maar hier op ons bedrijf is dat eigenlijk niet mogelijk omdat onze gronden veel te weinig toelaatbaar zijn om gelijk wanneer in het seizoen onkruid te gaan wieden bijvoorbeeld” (B6). De bodem zou de boer dan verplichten om herbiciden te gebruiken.

Ter conclusie schetsen de meeste boer.inn.en een breed beeld van de bodem. Er zijn grote verschillen merkbaar tussen de boer.inn.en, maar deze worden maar deels verklaard door de respectievelijke aanpak van de boer. Er is geen sprake van een agro-ecologische en een conventionele constructie van de bodem. Gezien dit zwakke verband tussen de aanpak en de boer-natuurrelatie is de confounding met de variabele 'product' minder van belang. De verschillen in boer-natuurrelatie kunnen ook niet door het product verklaard worden.

ANT

Nu we een duidelijk beeld hebben van wat de geïnterviewde boeren onder de bodem verstaan, kunnen we de lens van de actor-netwerk theorie gebruiken om de rol van de bodem en de boer in de productie van gewassen en ecosysteemdiensten verder te onderzoeken. Waar ligt het handelingsvermogen?

Eerst bekijken we hoe Vlaamse boer.inn.en de rol van de bodem beschrijven. Er kunnen twee verschillende narratieven onderscheiden worden. In het eerste narratief worden planten niet rechtstreeks gevoed maar onrechtstreeks, via de bodem. Dit narratief is bij boer 1 en boer 3 duidelijk te identificeren. Boer 3 stelt: "eigenlijk zijn wij bodembouwers in plaats van landbouwers". In een systeem waarin geen kunstmest wordt gebruikt, zoals de biolandbouw, is deze benadering niet verwonderlijk. Gewassen kunnen namelijk enkel via de bodem gevoed worden. In het tweede narratief worden nutriënten wel rechtstreeks aan het gewas toegediend. De bodem behoeft weinig extra aandacht, enkel te veel structuurschade dient vermeden te worden. Boer 7 stelt: "een plant groeit eigenlijk goed en vanzelf als je een grond op de gepaste tijd bewerkt, in goede omstandigheden." Bij boer 5 en 7 lijkt bodemzorg niet veel verder te gaan dan het ergste structuurbederf vermijden. Het is belangrijk te benadrukken dat niet alle conventionele boer.inn.en er deze visie op na houden.

Wat zien Vlaamse boer.inn.en dan als de rol van de boer in het productieproces? Ten eerste kan de boer een positieve invloed hebben door de juiste randvoorwaarden te creëren voor bodemvruchtbaarheid. "Wij beslissen welke rotatie, wij beslissen welke teelt dat er op gaat komen. [] Wij zetten de juiste grasmengsels, bloemenmengsels om stikstof toe te voegen" zegt boer 1. Ook kan de boer volgens boer 2 de buffercapaciteit van de bodem verbeteren door compost toe te voegen en bodemdegradatie vermijden door de juiste teelten te kiezen. De boer kan volgens boer 3 ook bodemherstel na intensieve akkerbouw stimuleren: "alles wat we kun-

nen vastkrijgen van goed organisch materiaal nemen we en voeren we erop, want die bodem heeft dat echt nodig, die heeft honger gehad." Enkele agro-ecologische boer.inn.en zien zichzelf als ondersteuner van de onderliggende systemen: "De boer is dan eigenlijk een beetje de [] dirigent, die dat allemaal wat in de gaten houdt en zorgt dat die dingen allemaal kunnen gebeuren. Dat is de rol die ik zie voor de boer: die levensprocessen bewaken en zorgen dat ze kunnen plaatsgrijpen ook, de goede omstandigheden creëren" (B2). "Het zoveel mogelijk meenemen van die systemen die daaronder liggen" (B4). Niet alle boer.inn.en zien zich echter als ondersteuner van deze complexe processen: de belangrijkste taak is volgens boer 9 zorgen voor een evenwichtige bemesting.

De boer.in dient een evenwicht te vinden tussen het stimuleren van de ondersteunende processen en de voedselproductie: "ja, dat is de de rol van de boeren ook om dan wel de productie de voedselproductie te proberen halen" (B1). Soms maakt de boer.in hiervoor keuzes op korte termijn, met negatieve effecten voor de bodem en de boer.in zelf op langere termijn. Zo vertelt boer 6:

"Je bent hierop gekomen, je hebt gezien dat er een perceel bijna volledig kapotgereden is: dat was bieten, vorig jaar. [] Dus we hebben op een bepaald moment gezegd: nu gaan ze vervriezen, nu moeten we rijden. [] We hebben ze nodig voor onze koeien: je zou kunnen zeggen "laat ze op het land staan", maar dan ben je ze kwijt. Als de bieten er hier niet uitgeraken raken ze er elders ook niet uit, dus dan heeft iedereen bieten nodig, dus je kan geen bieten kopen van de buurman, er zijn geen bieten op dat moment. [] Maar je doet dat met hartzeer want je weet: dat is eigenlijk niet goed voor de bodem."

Boerin 4 stelt dat de boer ook te veel kan doen:

"En dan durf ik mijzelf ook wel de vraag stellen: al die dure zaden voor groenbemesters, als je onkruid divers genoeg is... [is dat ook een groenbemester]. [] Maar daar zie je ook de dadendrang van de mens natuurlijk he. [] Want die groenbemesters is effectief een beetje nabootsen wat de bodem uit zichzelf zou doen, zich bedekken. En wij doen dat in de plaats, wat eigenlijk al heel agro-ecologisch is, want we doen al een beetje hetzelfde. De vraag is nog altijd. . . Zelfs dat zou eigenlijk al een stap te ver kunnen zijn [], een menselijke inspanning te veel [kunnen] zijn. (4)"

Toch vinden vele boer.inn.en het moeilijk om de erkenning voor 'hun' verdiensten te delen. "Wat is de rol van de boer? Ja, wij, wij zorgen dat dat allemaal kan gebeuren, hè?" (B1). "De rol van de boer is heel veel he! Als je een keer begint: in het voorjaar bemesten, dan moet je zorgen dat je goed gras hebt voor in de winter. En

dat is twee keer bemesten dan: een keer in het voorjaar voor de eerste snede en een keer in mei voor de tweede snede..." (B8).

Ten slotte bespreken we in de komende paragrafen de vraag: is er een conflict tussen de belangen van de boer en die van de bodem? Vanaf dat we aan landbouw zijn beginnen doen, zijn we volgens boer 1 meer gaan ingrijpen. We moeten aan landbouw doen om genoeg voedsel te hebben gezien de bevolkingsaantallen, en dit heeft negatieve gevolgen voor de bodem. "Je blijft met een cultuurgegeven zitten: landbouw is cultuur, en die biodiversiteit en zo allemaal is natuur. Die grond wil niet zo bewerkt worden als wij die nu bewerken he, die wilt zich bedekken enzovoort. Dus het volledig versmelten daarvan is gewoon niet mogelijk. Als we eenjarige groenten willen, gaan we niet anders kunnen dan die bodem een beetje te forceren en onze weg in te duwen" zegt boerin 4. Er lijkt zich een gevecht af te spelen: de wil van de boer en de wil van de bodem staan diametraal tegenover elkaar. Is dit echt het geval? Hoe kan je weten wat de bodem wil? Is de wil van de bodem hetzelfde als wat de bodem doet zonder menselijke interventie? En lost dit schijnbare conflict zich vanzelf op als we voorbij de natuur/cultuur-dichotomie leren denken? Op deze vragen wordt in Hoofdstuk 6 dieper ingegaan.

De negatieve impact op de bodem is volgens deze boer.inn.en tweeledig: zowel het onbedekt laten van de bodem als de bodembewerkingen worden gezien als negatief en zo veel mogelijk te vermijden. Ten eerste wordt er van uitgegaan dat de bodem zichzelf wilt bedekken: "Nu zijn we ons daar veel meer van bewust: dat een bodem die niet bedekt is, degradeert" (B2). Er wordt op verschillende manieren geprobeerd om de bodem zo lang mogelijk bedekt te houden. Het onderzaaien van een groenbemester wordt door boer 3 aangehaald als een manier om na een teelt de grond meteen bedekt te hebben. Permacultuur wordt door boer 1 aangehaald als een manier om de bodem zelfs permanent bedekt te houden. Ten tweede wordt er negatief gekeken naar grondbewerkingen. "Het is sowieso wel aangewezen om er inderdaad wel zo weinig mogelijk aan te komen, maar in groententeelt is dat heel moeilijk. [] Groententeelt is zeer onnatuurlijk" (B3). De 'natuurlijke', 'onverstoorde' bodem wordt als ideaal vooropgesteld. Zo blijft het conflict tussen wil van de bodem en die van de boer behouden. Ook uitingen als "de gulden middenweg is nog altijd de beste" (B2) bevestigen het bestaan van een onderliggend conflict. Op de ontologische onderbouwing, effecten en alternatieven van deze visie zal in Hoofdstuk 6 verder worden ingegaan.

Dwelling

We kunnen ook de dwelling-benadering gebruiken om de relatie van Vlaamse boer.inn.en met de bodem verder te onderzoeken. Deze benadering laat toe om in te gaan op hoe de boer.inn.en kennis over de bodem vergaren en op het gevoel van thuishoren.

Eerst kijken we naar hoe boer.inn.en kennis over de bodem vergaren. Chemische analyses zijn een belangrijke bron van kennis voor alle geïnterviewde boer.inn.en. Ze worden zowel op eigen initiatief als uit verplichting genomen. Voor enkele conventionele boer.inn.en zijn ze de voornaamste bron van kennis. Via deze chemische bodemstalen, vertelt boer 5, kan bijvoorbeeld de pH ingeschat worden om de opname van meststoffen te optimaliseren. Boerin 4 benadrukt daarentegen "de relativiteit van de bodemstalen": de meting is enkel een momentopname en kan bepaalde dingen niet voorspellen. "Je denkt [] oei, amai, daar zit weinig N in []. En dan toch de *schoonste* bloemkolen ooit oogsten." De belangrijkste variabele die via chemische analyses gemeten kan worden is volgens haar het gehalte aan organische stof, aangezien dit stabiel is dan andere bodemeigenschappen.

Naast chemische analyses steunen boer.inn.en ook op andere waarnemingen om kennis over de bodem te vergaren. De gewasgroei is voor veel boer.inn.en veelzeggend. Andere indicatoren die boer.inn.en gebruiken zijn het bodemleven, bepaalde ziekten op planten, de vitaliteit van het onkruid en het voorkomen van bepaalde vogelsoorten. Agro-ecologische boer.inn.en benoemen het graven van profielputten door Landwijzer-stagairs als een kans om kennis over de bodem op te doen. Boer 3 vertelt hoe het voelen en zien van de bodem tijdens het planten of schoffelen bijdraagt aan kennis over die bodem. Naast deze directe waarnemingen is ook de kennis over de bodem opgebouwd over vele jaren belangrijk. Hierin worden de verschillende chemische stalen en andere waarnemingen gecombineerd in een praktische, nuttige kennis. Het is opvallend dat zo veel boer.inn.en steunen op diverse manieren van kennis vergaren. Dit toont de limitaties van de 'klassieke wetenschappelijke' waarnemingen aan. Boerin 4 gaat nog een stapje verder en vraagt zich af: "in welke mate laten we de wetenschap eigenlijk de kennis, die we decennia lang hebben opgebouwd, zo maar voor onze neus wegkapen, om dan te zeggen: kijk, jullie systeem werkt niet meer? Het eerst uithollen, en dan zeggen: jullie systeem werkt niet meer, we moeten naar een nog industriëlere landbouw." Kennis is voor haar niet neutraal: bepaalde vormen van kennen zijn ook een machtsuiting.

We kunnen de dwelling-benadering ook gebruiken om het gevoel van thuishoren verder te onderzoeken. Boer.inn.en hebben in het algemeen een sterk gevoel van thuishoren op hun bedrijf. Zo beschrijft boer 3 bijvoorbeeld zijn bedrijf als "echt mijn habitat". De belangrijkste factoren die in het algemeen aan dit gevoel bijdragen zijn vertrouwdheid en gewoonte, de lange geschiedenis van landbouw op het perceel en de overdracht van generatie op generatie. Ook de interactie met natuurlijke elementen draagt bij tot het gevoel van thuishoren. Voor boer 1 zijn de bomen en hagen, die het veld omzomen en beschutting bieden tegen de tocht en de zon, van belang. De vrouw van boer 9 beschrijft het als volgt: "Als je een mooie zonnige dag hebt, en je wordt 's morgens wakker, en de vogels tsjilpen. . . [] Je leeft op het ritme van de natuur." De interactie met natuurlijke elementen sluit mooi aan bij de dwelling-benadering. Het gevoel van thuis zijn blijkt voor boer.inn.en deels toe te

schrijven aan zintuiglijke waarnemingen van en interacties met natuurlijke actoren op en rond het veld. Opvallend is wel dat geen enkele boer de bodem aanhaalt als element waardoor ze zich meer thuis voelen. Boer.inn.en kunnen zich ook door bepaalde zaken minder thuis voelen. De geïnterviewde boer.inn.en hekelen het gevoel niet meer vrij te zijn op hun eigen erf door meer regulering en controles (B5) en de onzekerheid die nabijgelegen natuurgebieden (B6) en aflopende vergunningen (B7) met zich mee brengen.

Oorsprong en verspreiding

Hoe is deze visie op de bodem tot stand gekomen bij de geïnterviewde boer.inn.en? Intuïtie en ervaring zijn belangrijke elementen, net als inzichten die van thuis uit werden meegekregen. Daarnaast spelen ook opleidingen en bijscholingen een grote rol. Vele agro-ecologische boer.inn.en hebben hoger onderwijs genoten en worden pas op latere leeftijd boer na het volgen van de Landwijzer-cursus, die voornamelijk uit stages bestaat. Enkele van de oudere conventionele boer.inn.en gaven aan maar tot 14- of 16-jarige leeftijd naar school te zijn geweest. Bij deze boer.inn.en dienen bijscholingen vooral om de nieuwe vereisten van de stiel aan te leren, zoals computervaardigheden. Naast scholing en opleiding, geeft boer 1 aan geïnspireerd te zijn door de milieu- en klimaatbeweging om op een bepaalde manier aan landbouw te doen. Boerin 4 noemt agro-ecologische landbouw in het Globale Zuiden als een grote inspiratiebron:

“Een deel van mijn visie is ook al gevormd bij mijn werk dat ik bij Broederlijk Delen heb gedaan. Daar [heb ik] heel vaak bij landbouwgemeenschappen in Zuid-Amerika gewerkt of op bezoek geweest of die dossiers behandeld, en het hele thema van recht op voedsel en die voedselsoevereiniteit komt van daar. [] Tot dan was ik eigenlijk blind voor het feit dat dat in Europa eigenlijk ook speelt, dat de landbouw ook een sector is die veel uitdagingen kent, die ook onder de knoet of in de macht van die grote multinationals en toeleveringsbedrijven zit, dat de hele verschepping van nutriënten over de wereldbol heen, dat wij daar gretig gebruik van maken... Dus dat is zo wel mijn intrinsieke motivatie om op een andere manier aan landbouw te doen.”

5.3.2 Relatie van Vlaamse boer.inn.en met andere natuurlijke elementen

Niet enkel de bodem is een belangrijke actor in de productie van gewassen en ecosysteemdiensten, ook andere natuurlijke elementen zijn van belang. Om de overstap van de relatie met de bodem naar de meer algemene relatie tot natuur-

lijke elementen te maken, bekijken we ook kort de rol van deze andere natuurlijke elementen.

Enkele belangrijke actoren die als positief worden ervaren door de geïnterviewde boer.inn.en zijn zonlicht, water en organisch materiaal. Dit organisch materiaal kan toegediend worden als mulch of compost gemaakt van grassen of groenbemester op eigen terrein, of als kaphout uit houtkanten. Deze houtkanten dragen ook bij aan koolstofopslag, een belangrijke ecosysteemdienst. Daarnaast zijn ook allerlei dieren van belang als natuurlijke vijand voor plagen. Zo vermeldt boerin 4 bijvoorbeeld: "de spreeuwen die aan het broeden zijn onder het dak, die eten onze plagen op, je ziet ze het gewoon doen". Het includeren van kleine landschapselementen zorgt voor meer habitats voor deze soorten: "een takkenwal, een poeltje, bloemenranden, kruidige randen, een haag, een heg, wilde grasstroken..." (B3). "Je zou kunnen zeggen, die 20-25% is niet productief, maar voor ons is dat wel productief, want die zorgen ervoor dat wij geen pesticiden moeten gebruiken bijvoorbeeld, omdat er zich een evenwicht stelt tussen een plaag of een ziekte en een natuurlijke vijand. Dat is geen ongerepte natuur he, op onze boerderij, maar dat is wel gewoon plek geven aan zelf gecreëerde natuur" (B3). Ten slotte wordt ook door de meeste boer.inn.en positief gekeken naar boerderijdieren die door de productie van mest helpen de nutriëntencyclus te sluiten.

Niet alle actoren worden positief ervaren. Dieren kunnen ook een uitdaging vormen voor de boer. Zo brengen dode vogels ziekterisico's voor vee met zich mee als ze door de oogstmachine meegenomen worden en in de maaskuil belanden, zorgen duiven in de stal bij 2 boeren voor overlast, pakken vossen "alle konijnen en fazanten" (B7), worden weides soms kaalgevreten door watervogels en kunnen de gangen van woelmuizen ervoor zorgen dat gewassen niet goed wortelen. Ook het onderhoud van houtkanten wordt door boer 6 als een economische hindernis ervaren, een activiteit die ondanks de bijhorende subsidie economisch verlieslatend is. In dit conventionele bedrijf wordt het kaphout namelijk niet gebruikt als organisch materiaal, en dus niet naar waarde geschat.

Boer 3 merkt op dat er een evolutie plaatsvindt in de relatie tussen de boer en natuurlijke elementen. "Nieuwe boeren gaan bijvoorbeeld dikwijls wel heel natuurinclusief werken. Bij andere boeren wordt die natuur dikwijls nog gepercipieerd als een probleem, of als iets van: daar moet een duidelijke scheiding zijn, hier landbouw en daar natuur. De meeste nieuwe boeren die ik ken, die willen echt die natuur in het bedrijf en daar samen mee werken."

5.3.3 Nodal points

Benoemen boer.inn.en zorg voor de natuur en meer specifiek de bodem als een van de grootste uitdagingen? In dit deel onderzoeken we of bodemzorg een nodal point

genoemd kan worden. Is het een term en standpunt dat belangen en standpunten van zeer verschillende soorten boer.inn.en verenigt? Welke andere strijdpunten vervullen mogelijk deze rol?

Bodemzorg als nodal point

De achteruitgang van de Vlaamse bodems is een pijnpunt dat steeds meer in de aandacht staat in de media, op studiedagen en tijdens cursussen. Alle boer.inn.en worden dus sowieso met dit discursief element geconfronteerd. Hoe kijken ze er naar? De 4 agro-ecologische boer.inn.en vinden bodemzorg zeer belangrijk. Bij boerin 4 kwam dit zelfs zeer vroeg in het interview spontaan naar boven. Ook bij boer 6 kwam de bodem spontaan naar boven maar in een hele andere framing, namelijk om een kritiek op de kalenderlandbouw kracht bij te zetten. "En dan krijgen ze het jaar nadien op hun hoofd: die boer.inn.en zijn allemaal in de regen aan het rijden, dat is toch niet verstandig voor de bodem?! Ah ja, dat weten ze zelf ook, maar het is dat of een boete krijgen die groter is dan hun inkomen."

Enkele conventionele boer.inn.en trekken het belang van bodemzorg in twijfel. "Is dat niet wat overroepen? Bodemverdichting?" (B7). Is dit echter voornamelijk een kritiek van bodemzorg of een kritiek van hoe deze gestimuleerd wordt? Aangezien diezelfde boer.inn.en ook het belang van bodemzorg onderstrepen, lijkt het tweede aannemelijk. "Ik vind dat dat goed is dat ze daarnaar kijken, maar ze moeten ook niet overdrijven en de boer.inn.en boetes opleggen als ze iets niet doen, ik vind dat dat niet gepast is" (B8). Ze benadrukken dat ze al aan bodemzorg doen, maar dat dit lastig wordt gemaakt door de macroeconomische en wetgevende kader waarin ze werken. "Ik probeer er veel aan te doen om dat vooruit te krijgen he! Bij mij op het bedrijf, ik ben al jaren overtuigd van niet meer te ploegen. Ik doe dus aan ploegloos boeren" (B6). Het begrip van welke maatregelen tot bodemzorg zouden bijdragen is bij enkele boer.inn.en beperkt. Zo wordt door boer 7 vanggewassen aangehaald als een manier om bodemverdichting te vermijden. Boer 9 vermeldt minder bemesten als een maatregel tegen bodemverdichting. Algemeen wordt echter gesteld dat het gebruik van zware machines, vaak in combinatie met natte bodems, de hoofdoorzaak is van bodemverdichting, en dat de oplossingen er dan ook in bestaan deze druk te verlichten (D'Hose, zd).

Kunnen we zorg voor de bodem zien als een element dat vooral voor verdeeldheid zorgt tussen biologische en conventionele boer.inn.en? Boer 1 stelt dat bodemzorg iets is wat "wij [] als agro-ecologische bioboer eigenlijk proberen te doen" (B1). Ook binnen de groep van de biologische boer.inn.en kan zorg voor de bodem nog verdelend werken. Zo vertelt boerin 4: "Wij zijn een bioboerderij, puur omdat de mensen dat kennen. Maar als je bio volgens de Europese verordening neemt, is dat zeer minimaal natuurlijk, en zoeken wij toch een stukje verder om de uitdagingen

van de duurzame landbouw voor de toekomst mee in te vullen. Vooral op vlak van bodem.”

Ter conclusie lijkt bodemzorg eerder verdelend dan verbindend te werken tussen boer.inn.en. Bij de meeste boer.inn.en is het bewustzijn over het belang van de bodem echter sterk. Als zorg voor de bodem op een andere manier wordt gestimuleerd, zal het waarschijnlijk wel deze verbindende rol kunnen vervullen.

Andere nodal points

Naast zorg voor de bodem zijn er uiteraard nog vele andere zaken waar boer.inn.en van wakker liggen (soms letterlijk). Hier worden deze potentiële andere nodal point kort gedeut.

1. Toegang tot grond:

Elke boer.inn.en maakte een referentie naar toegang tot grond. Zo beperkt pachten bijvoorbeeld zeggenschap, is de lange aansleep van een ruilverkavelingsprocedure frustrerend, zorgt de beperkte bedrijfsoppervlakte voor overexploitatie en is het concurrentiegevoel tussen boer.inn.en voornamelijk te wijten aan concurrentie om gronden. Toegang tot grond gaat niet enkel over grond maar ook over de aanwezige infrastructuur op die grond, zoals boerderijen met stallen. “Zot dat dit een droom moet zijn, want het is een boerderij, het is daarvoor gemaakt, wie anders zou hier wonen?” (B4). Dit aspect is nauw verbonden met vergunningen. Boer.inn.en krijgen namelijk moeilijk vergunning voor nieuwe gebouwen op landbouwgebied. Waaraan wordt de hoge druk op grond toegeschreven? Boer.inn.en benoemen vooral industrie, woningbouw en natuur als boosdoener. De focus ligt bij enkele geïnterviewde boer.inn.en echter op het conflict met natuurgebieden. “Iemand die grond koopt voor paarden, dat is grond die weg is, evengoed weg als het voor bos weg is. Maar op het moment dat er een bos staat, wordt een denkbeeldige cirkel getrokken rond dat bos die zegt: daar is de manier van landbouw zoals dat nu gebeurt misschien ook niet meer interessant voor dat bos” (B6).

2. Anti-agro-industrie en autonomie:

Een anti-agro-industriesentiment is breed gedragen, zowel bij agro-ecologische als vele conventionele boer.inn.en. Het opdrijven van de productie door schaalvergroting en intensivering is de meeste geïnterviewde boer.inn.en niet ten goede gekomen. Zo blijft er bijvoorbeeld te veel geld plakken in de verwerking, waardoor de boeren niet hun rechtmatig deel krijgen. Agro-industriële productie staat volgens deze boer.inn.en haaks op zorg voor de bodem, een gezond werkritme en autonomie. De boer wordt zelfs in een interview als “moderne slaaf van de maatschappij” (B5) beschreven. Deze boer.inn.en hekelen de macht die deze economische spelers hebben. Streven naar autonomie is

hierop een terugkerend antwoord, bv. door zo weinig mogelijk externe inputs te gebruiken. Een financieel duurzaam bedrijf nastreven, onafhankelijk van giften en subsidies, past ook binnen dit streven naar autonomie. Toch kan de agro-industrie volgens boerin 4 ook positief bijdragen. Ze benadrukt dat klimaatwinst door innovatie in grote bedrijven mogelijk is, maar dat het lastig is ervoor te zorgen dat dit niet bijdraagt aan de concentratie van kapitaal.

3. Administratie en controle:

Ook de frustratie met de administratie en controles is wijd verspreid bij zowel agro-ecologische als conventionele boer.inn.en. Algemeen heerst er een sterk gevoel van wantrouwen van de overheid naar de boer toe. De veelvuldige controles door verschillende instanties waar dit wantrouwen in resulteert, zijn in tegenspraak met de drang van de boer naar autonomie en respect.

4. Impact van klimaatverandering:

Vele boer.inn.en, zowel agro-ecologische als conventionele, voelen nu al de gevolgen van klimaatverandering op hun bedrijf en vinden mitigatiemaatregelen dan ook belangrijk. De kennis van de oorzaken van klimaatverandering is echter bij bepaalde conventionele boer.inn.en beperkt. Het verband tussen het gebruik van mest en klimaatverandering wordt bijvoorbeeld niet door iedereen erkend. Nochtans is volgens Menegat et al. (2022) het gebruik van kunstmest alleen al verantwoordelijk voor 10,6% van de globale broeikasgasemissies van de landbouwsector.

5. Lokale productie en opschaling van oplossingen:

Zowel bij agro-ecologische als conventionele boer.inn.en is er een nadruk op lokale productie. Bij conventionele boer.inn.en wordt dit voornamelijk gearticuleerd in een streven naar voedselzekerheid. De kwetsbaarheid van de geglobaliseerde voedselketen verhoogt het risico op honger: "er moet maar een schip dwarsliggen..." (B9). Ook zijn er negatieve effecten door fossiele brandstoffen voor transport en minder strenge milieueisen en dierenrechtenregulering voor geïmporteerde producten. Internationale handel leidt volgens deze boer.inn.en tot oneerlijke concurrentie. Een alternatief landbouwmodel dient volgens hen opschaalbaar te zijn op wereldschaal. Bij agro-ecologische boer.inn.en is lokale productie een belangrijk onderdeel van het efficiëntieverhaal, waarin verbinding met de consument via de korte keten centraal staat.

6. Prijszetting en verloning:

Zowel agro-ecologische als conventionele boer.inn.en zijn bezorgd over prijszetting. De lage marges op primaire productie maken het lastig een financieel duurzaam bedrijf uit te bouwen. In de agro-ecologische landbouw zijn de prijzen hoger, maar de teelt is veel arbeidsintensiever. Door een gebrek aan inkomsten ondervinden boer.inn.en moeilijkheden om te investeren in schaal-

uitbreiding of technologische milieumaatregelen. Ook verlangen ze een deftig loon voor hun werk, dat hen in staat stelt deel te nemen aan de maatschappij.

7. Integratie van dieren:

Zowel agro-ecologische als conventionele boer.inn.en maken een punt van het integreren van dieren op het bedrijf. Met deze aanpak zouden kringlopen gesloten kunnen worden. Bij de agro-ecologische boer.inn.en gaat dit over kleine aantallen kippen en varkens. Ook in de conventionele veeteelt wordt vaak naar dit ideaal gerefereerd. De afschaffing van de derogatiewetgeving (waardoor het aandeel organische mest in de totale bemesting werd teruggedrongen) wordt bijvoorbeeld vanuit deze hoek bekritiseerd. Om de kringlopen effectief te sluiten zouden de meeste landbouwers echter meer grond nodig hebben. Er zijn ook tegenstanders van de integratie van dieren, zoals boer 1.

8. Vergunningen en rechtszekerheid:

De strijd om omgevingsvergunningen voor nieuwe infrastructuur is vooral voor agro-ecologische boer.inn.en een pijnpunt. Voor conventionele boer.inn.en zijn voornamelijk de milieuvergunningen een last: het gebrek aan rechtszekerheid maakt het moeilijk de leningen op lange termijn, nodig om te investeren in uitbreiding, intensivering en technologische milieumaatregelen, af te betalen. Voor deze boer.inn.en is het lastig zich een financieel duurzaam en overneembaar bedrijf voor te stellen binnen het huidige wetgevende kader.

9. Landschappelijke organisatie:

Boer.inn.en willen rekening houden met de grotere landschappelijke opdeling in natuur- en landbouwgebied zoals die ook in het Ruimtelijk Structuurplan is vastgelegd. Bij de conventionele boer.inn.en leeft het gevoel dat er op willekeurige plaatsen natuurgebied wordt bijgecreëerd, zonder aandacht voor het effect op de landbouw in de omgeving. Ook de landschappelijke opdeling in stad en platteland is een strijdpunt voor enkele conventionele boer.inn.en. De stedelingen (boer 9 refereert naar hen als "de burgerij") leggen bepaalde esthetische eisen op aan het platteland, zoals de herintroductie van wegels, het niet telen van mais en het uitbreiden van natuurgebieden. Enkele conventionele boer.inn.en zien zichzelf als de bewakers van de esthetiek van het platteland. Hierdoor kijken ze afgunstig naar natuurverenigingen die de aangekochte natuurgebieden "gewoon laten verwilderen" (B9).

5.3.4 Identiteit en verbinding

Het vormen van een collectieve identiteit is essentieel om de hegemonie uit te dagen. Welke elementen zijn belangrijk in de identiteit van boer.inn.en? Hoe sterk voelen ze zich verbonden met andere boer.inn.en? Met welke andere actoren wordt een gedeelde identiteit ervaren?

Identiteit van boer.inn.en

Boer zijn is voor veel boer.inn.en geen job maar een manier van leven, "een soort identiteit" (B3). Vele boer.inn.en benadrukken dat landbouwer naast een job ook een hobby of een passie moet zijn om het vol te houden. De trots van de boer ligt zowel bij agro-ecologische als conventionele boer.inn.en vooral in de maatschappij kunnen voorzien van voedsel; het leveren van ecosysteemdiensten lijkt ondergeschikt. Enkele conventionele boer.inn.en verzetten zich ook vanuit dit oogpunt tegen verticale integratie (eigen verwerking en vermarkting). Ook verbreding door bijvoorbeeld hoevetoerisme is voor deze boer.inn.en niet aantrekkelijk. Ze halen eer uit het feit dat ze op een financieel en ecologisch duurzame manier voedsel produceren. De vraag is echter of dit wel oprecht gevoeld wordt: de meeste conventionele boer.inn.en plaatsen ook grote vraagtekens bij de duurzaamheid van hun productiemethoden. Bij agro-ecologische boer.inn.en komt ook de kennis van de bodem terug als iets om trots op te zijn.

Voor de boer.inn.en die het woord boer omarmen is het "bijna een geuzennaam" (B3) en roept het trots op. Enkele boer.inn.en verzetten zich ook tegen de term, die pejoratief en denigrerend zou zijn. Zo verkiest boer 9 de termen "landbouwer" of "agrariër".

Verbinding tussen boer.inn.en

Het gevoel van hard werken, afhankelijk van onvoorspelbare externe factoren zoals het weer en voor weinig inkomen, scheidt verbinding tussen agro-ecologische en conventionele boer.inn.en. De geïnterviewde agro-ecologische boer.inn.en voelen zich sterk verbonden met elkaar binnen het CSA-netwerk en de Vlaamse vereniging van biodynamische boer.inn.en (Demeter). Ze begrijpen in het algemeen ook goed de uitdagingen waar hun conventionele collega's voor staan. Bij conventionele boer.inn.en dragen vooral de lokale werkingen van landbouworganisaties bij aan het gevoel van verbinding, evenals het idee dat de groep actieve landbouwers steeds kleiner wordt en dat die verbinding nodig is om politiek te kunnen wegen. De conventionele boer.inn.en kijken ook niet negatief naar hun agro-ecologische collega's. Enkele van hen hebben zelf al overwogen biologisch te gaan telen, en algemeen wordt het belang van keuzevrijheid en diversiteit benadrukt. De concurrentie op de grondenmarkt wordt aangehaald als voornaamste reden voor een gebrek aan verbinding met andere boer.inn.en. Boer 5 haalt ook de schaalvergroting aan als schuldige:

"Vroeger was er meer verbinding, waren de bedrijven meer familiaal, en iedereen hielp iedereen wel wat. Maar nu: de bedrijven zijn zo groot geworden dat je daar ten eerste geen tijd meer voor hebt. En nu ook een

beetje: elk zijn eigen ding, dat is 100% zo. Vroeger, 30 jaar geleden, als je in de zomermaanden buiten op de akker liep, zag je overal veel activiteiten: die was daarmee bezig, die daarmee, en iedereen hielp elkaar wat. Maar nu: op piekmomenten is dat heel druk, maar je ziet geen levende kat meer op de akker he! Dat is zodanig machinaal, machinaal, machinaal, iedereen op zijn eigen en de rest. . . We hebben daar gewoon geen tijd meer voor. Spijtig genoeg is dat zo gekomen, dat is ook door die schaalvergroting en al!”

Verbinding met andere actoren

Een sociale beweging steunt op allianties tussen verschillende actoren. Met welke actoren voelen boer.inn.en zich wel of niet verbonden en wat zijn mogelijke hindernissen?

1. Internationale agro-ecologische beweging:

De geïnterviewde agro-ecologische boer.inn.en voelen zich sterk verbonden met de internationale agro-ecologische beweging, zoals bijvoorbeeld met La Via Campesina of de internationale biodynamische vereniging. Kan deze internationale solidariteit en verbinding ook bij conventionele boer.inn.en bevorderd worden? Bepaalde racistisch standpunt rond migratie die in de interviews naar boven kwamen kunnen hierbij een probleem vormen.

2. Natuur- en milieubeweging:

Enkele agro-ecologische boer.inn.en voelen zich sterk verbonden met actoren uit de milieubeweging zoals Extinction Rebellion of Bond Beter Leefmilieu. Voor vele conventionele boer.inn.en ligt dit echter anders. De natuurverenigingen zouden foute methoden gebruiken om hun gelijk te halen, zouden geen voeling hebben met de realiteit van de boer, zouden niet in staat zijn om een consequent beheerplan uit te werken, zouden proberen altijd het laatste woord te hebben en zo samenwerking bemoeilijken, zouden hun afspraken niet nakomen... Kortom: ze zouden te extreem zijn. Opvallend is wel het beperkte begrip over de rol van bossen en natuur in bijvoorbeeld het stikstofdossier bij diezelfde boer.inn.en. Bossen zouden water vervuilen, veel stikstof uitstoten... Dit past binnen een groter onbegrip over de N-problematiek: volgens enkele geïnterviewde boer.inn.en manifesteert dit zich vooral in luchtvervuiling. Volgens de wetenschappelijke literatuur en het Vlaamse beleid is het verlies van biodiversiteit door eutrofiëring en verzuring, dat de stabiliteit en de veerkracht van het systeem Aarde in gedrang brengt, echter de reden waarom stikstof aandacht verdient (Gruber en Galloway, 2008; Departement Omgeving, zd).

3. Beleidsmakers:

Enkele agro-ecologische boer.inn.en voelen zich vervreemd van de lokale poli-

tiek door een aanslepende vergunningenstrijd of betutteling. Ook bij conventionele boer.inn.en leven frustraties over het lokale beleid, bijvoorbeeld over vergunningen rond grachten. Daarnaast zijn er frustraties over het regionaal beleid. "Er wordt gewoon niet meer naar de mensen geluisterd" (B5), beleidsmakers zijn niet meer "landbouw-minded" (B8) omdat ze niet uit een landbouwfamilie komen, er is een gebrek aan "gezond boer.inn.enverstand" (B9)... Boer 8 gaat nog verder: "ze zijn ons leugens aan het wijsmaken, we zijn veel te braaf". Ook het continu wijzigen van de regelgeving rond natuurgebieden en bemesting wordt gehemeld.

4. Consumenten:

Voor conventionele boer.inn.en vormt de hang naar lage prijzen bij de consument een hindernis, bijvoorbeeld om over te schakelen naar biologische landbouw. "Zijn de mensen bereid om daar meer voor te betalen?" vraagt boer 7 zich af. Anderzijds benadrukt boerin 5 dat "consumenten vaak verplicht worden het goedkoopste te pakken". Agro-ecologische boer.inn.en zijn vaak nauw verbonden met de consument: de verbinding geeft hen validatie, financiële ondersteuning en snelle feedback. Over het algemeen heerst het gevoel dat het bewustzijn bij de consument over de situatie van de boer.inn.en vergroot.

Er kwamen nog enkele andere actoren naar voren tijdens de interviews. Ten eerste worden de media door drie conventionele boer.inn.en mede verantwoordelijk gesteld voor de negatieve beeldvorming over boer.inn.en. Ten tweede zien enkele boer.inn.en zich als tegenstanders van de verwerkende industrie en retail, die de macht heeft om de prijs te zetten en wurgcontracten af te sluiten. Ten derde speelt de wetenschap een ambivalente rol. Boerin 4 vindt veel wetenschappelijke perspectieven boeiend maar zet grote vraagtekens bij het nut van bepaalde wetenschappelijke innovaties zoals GGO's. Boer 5 wil dat bepaalde wetenschappelijke publicaties de basis vormen voor het beleid. Hiervoor veronderstelt hij een bepaalde neutraliteit van deze wetenschappers. Dit is echter moeilijk vol te houden, de post-structuralistische theorie daargelaten, aangezien de wetenschapper waar hij naar verwijst ook het voorwoord voor een boek van Tom Van Grieken verzorgde.

5.3.5 Relatie van Vlaamse boer.inn.en tot landbouworganisaties

Veel boer.inn.en zijn verbonden aan landbouworganisaties. Voelen ze zich gerepresenteerd door deze organisaties? Waarom (niet)? We bespreken BB, ABS, BoeF en BioF. GK kwam niet naar voren in de interviews en wordt hieronder dus ook niet besproken. Dit was te verwachten aangezien de sample geen boer.inn.en onder de 35 bevat, de maximumleeftijd om lid te zijn van GK (Groene Kring, zdc).

Boerenbond

Ten eerste bespreken we enkele zaken die ervoor zorgen dat boer.inn.en die aangesloten zijn bij BB zich minder gerepresenteerd voelen. BB zou de feiten achterna lopen bij de recente boerenprotesten, die vooral via whatsappgroepen door boer.inn.en onderling werden aangestuurd. Ook zou het volgens sommigen moeilijk zijn om gehoord te worden aan de top, BB zou "zodanig politiek geïnspireerd" (B5) zijn. Adviseurs van BB hebben in het verleden intensivering en schaalvergroting sterk gepromoot bij boer.inn.en. BB komt zo bij boer 5 als grote boosdoener naar voren:

"En meestal onder druk van de BB he: massaproductie, massaproductie, hup hup hup. [] Maar op den duur raakt het vat vol, met alle gevolgen van dien. En nu moet het opgelost worden, maar kan het niet meer opgelost worden. Hoe ze dat gaan oplossen weet ik niet. [] In principe is dat onze vakbond maar onze vakbond maakt ons kapot. Is de laatste decennia de boeren aan het kapotmaken."

De woordvoerders van BB verliezen volgens boer 8 ook aan legitimiteit doordat ze zelf geen boer zijn: "als ik het een beetje oneerbiedig mag zeggen: die werken van 9 tot 5". Dit staat volgens deze boer in contrast met ABS, waar de hele werking door boer.inn.en gedragen wordt.

Ten tweede belichten we enkele positieve kanten van BB die in de interviews naar boven kwamen. Zo kan BB boer.inn.en begeleiden om over te schakelen op biologische landbouw. Ook zou het belangrijk zijn dat boer.inn.en zich verenigen om politiek te wegen en BB is de enige organisatie die deze rol lijkt te vervullen. BB is volgens boer 7 "eigenlijk een beetje de sturende kracht, de drijvende kracht van de boeren. [] Als boer alleen geraak je nergens." BB kreeg bijvoorbeeld voor elkaar dat vorig jaar de uiterste datum om mest te voeren uitzonderlijk een week werd opgeschoven door de natte zomer. Politieke tegenstanders zoals N-VA kijken volgens boer 7 afgunstig naar die macht.

Ook een agro-ecologische boer is lid van BB. "Ze doen ook wel iets voor mij als kleinschalige boer. Ze zeggen: de Boerenbond is er voor alle boeren, en dat klopt wel ergens. Hulp, advies, ze kennen de weg: bel eens naar die, bel eens naar die..." (B3). Deze boer ziet de banden met de MRBB echter als een sterke hindernis in een geloofwaardige representatie door BB. Ook maakt BB zich volgens deze boer op een specifieke manier onmisbaar: "Die regelgeving, die wetgeving is zo complex, en ik denk dat BB daar zelf ook mee aan de basis van staat. [] Ze vinden een wet uit waar zij dan moeten over adviseren. Je hebt dan iemand nodig van de BB om u dat uit te leggen" (B3). Vanuit BB is er grote interesse in agro-ecologische landbouw en boer 3 verschijnt dan ook geregeld in het magazine van de organisatie.

ABS

In de sample waren geen leden van ABS aanwezig. Wel kwamen volgende reflecties naar boven. ABS wordt volgens boer 7 steeds meer gedwongen om samen te werken met BB, om zo met het krimpende aantal boer.inn.en "toch nog een beetje een groep te hebben". ABS ontleent volgens boer 8 zijn kracht aan het engagement van boeren doorheen de organisatie. "Maar het probleem is dan bij hen: ze hebben dan misschien niet de technieken om te vergaderen en zo, [] het ontbreekt hen ook misschien aan onderhandelings technieken."

BoeF

Het tegengewicht dat BoeF kan bieden wordt door enkele agro-ecologische boer.inn.en geapprecieerd, al merken enkele boer.inn.en op dat het lastig is voor deze organisatie om ook een plek aan de onderhandeltafel te veroveren. De geïnterviewde agro-ecologische boer.inn.en zijn niet zo actief in de werking van BoeF. Boer 3 kan door tijdsgebrek niet actief deelnemen. Boerin 4 wil zich niet verbinden met deze organisatie en brengt liever een eigen verhaal naar haar CSA-deelnemers. BoeF heeft volgens boerin 4 ook het imago voor bioboer.inn.en te zijn en dit is volgens haar een hindernis. "Ik zou denken, als er een nieuwe beweging opstaat, dat die vrij van internationaal en nationaal erkende labels zou moeten zijn."

Bioforum

Bioforum wordt door de agro-ecologische boeren gezien als de legitieme belangenorganisatie voor de biologische landbouwer. Dat af en toe een bioboer voorzitter is, draagt volgens boer 1 bij aan de legitimiteit. Toch is boer 2 ook kritisch: "vaak moeten wij toch ook altijd het warm water uitvinden. Ze willen veel opnemen, maar het moet altijd vanuit de boer.inn.en komen. [] [Ze hebben] niet altijd een goed beeld van de praktijk."

6. DISCUSSIE

6.1 Deel 1: Vlaamse landbouworganisaties als sociale bewegingsorganisaties

6.1.1 Implicaties van de gemaakte classificatie

In dit werk werd gekozen om repolitiseringen van het landbouwdebat aangedreven door sociale bewegingen te onderzoeken. Volgens de categorisering gemaakt in Hoofdstuk 5 kan enkel BoeF beschreven worden als sociale bewegingsorganisatie. Wat betekent dit voor de rol die deze organisatie kan spelen in de agro-ecologische transitie? Welke rol hebben andere boerenorganisaties te spelen? Wat met andere agro-ecologische organisaties zoals De Landgenoten en Voedsel Anders? Wat zijn de implicaties van de banden tussen de boerenorganisaties en andere actoren op hun politieke functie?

Landbouworganisaties als sociale bewegingsorganisaties

BoeF heeft als sociale bewegingsorganisatie volgens Laclau en Mouffe (1985) een speciale rol in het landbouwdebat: deze organisatie zou het meeste potentieel hebben om het landbouwdebat te repolitiseren. BoeF kan als deel van een sociale beweging elites, tegenstanders en autoriteiten uitdagen door het samenbrengen van individuen in een aanhoudende solidariteit. Hiervoor wordt in theorie ingezet op mobilisatie en het uitbouwen van een collectieve identiteit. Zoals gezegd wordt door Mouffe en Laclau het belang van de uitbouw van een tegenhegemonisch discours in deze processen sterk benadrukt. Er dient dus speciale aandacht te gaan naar het discours van deze organisatie en welke effecten het creëert. Het is echter de vraag of dit theoretisch potentieel verwezenlijkt wordt. Momenteel is de organisatie zeer klein, waardoor het uitdagen van autoriteiten en het mobiliseren van mensen eerder kleinschalig blijft.

Hebben de andere besproken landbouworganisaties, die geen sociale bewegingsorganisatie zijn, dan geen rol te spelen in de repolitisering noodzakelijk voor de agro-ecologische transitie? Binnen de repolitiseringstheorie die sociale bewegingen centraal stelt zouden deze organisaties weer (deels) moeten opschuiven naar het kwadrant van de sociale bewegingsorganisatie om deze rol uit te oefenen. Vele or-

ganisaties hebben in het verleden een sterke rol opgenomen in dit kwadrant, maar zijn doorheen de tijd geïstitutionaliseerd en zijn zo de rol van vakbond of lobbygroep gaan opnemen. ABS ontstond bijvoorbeeld uit de boerenprotesten overgevaaid uit Frankrijk en Wallonië in 1962 (ABS, zda), eerder als deel van een sociale beweging dus. ABS zou gezien haar geschiedenis dus een doeltreffende sociale bewegingsorganisatie kunnen vormen. De uitgesproken syndicale wortels zouden andere vakbonden kunnen overtuigen om coalities aan te gaan met boerenbewegingen. Ook BB heeft potentieel om zich tot een sociale bewegingsorganisatie, een mobiliserende kracht, te ontwikkelen. Deze organisatie beschikt namelijk al over een sterke participatie van de leden op vele vlakken. Deze leden kunnen eenvoudig gemobiliseerd worden voor collectieve actie (zoals duidelijk werd in de recente boerenprotesten), mits ze het gevoel krijgen dat hun stem ook daadwerkelijk in de standpunten van de beweging vertaald wordt. De neocorporatistische ingesteldheid van BB verhindert dit echter. Het breken van de banden met financiële holding MRBB en de politiek partij CD&V lijkt onontbeerlijk om een geloofwaardige sociale bewegingsorganisatie te vormen. Ook bij GK is er sprake van participatie in de standpuntvorming. Vaak wordt echter een gezamenlijk standpunt ingenomen met BB, wat mogelijk vragen kan oproepen over de onafhankelijkheid van de standpuntvorming binnen GK.

De agro-ecologische sociale beweging in Vlaanderen

De agro-ecologische sociale beweging in Vlaanderen bestaat uit een aanzienlijk aantal coalities tussen organisaties die rond verschillende thema's werken. Niet enkel organisaties gefocust op Vlaanderen, zoals sectororganisaties, maar ook Noord-Zuidorganisaties en milieuorganisaties zijn deel van de beweging. Met het beleid loopt de samenwerking momenteel stroef. Het beleid steunt de agro-ecologische beweging nauwelijks: zo is het bijvoorbeeld onzeker hoe lang de subsidies van het CSA-netwerk en de Landwijzeropleiding, zo centraal in het verhaal van vele bio-landbouwers, nog zullen uitgereikt worden. Een gebrek aan financiële middelen legt sterke beperkingen op de impact van alle organisaties in de Vlaamse agro-ecologische beweging. Dit staat in sterk contrast met de Boerenbond, die over een enorm financieel reserve beschikt en zo op kritieke momenten veel middelen in de strijd kan werpen. In Sectie 6.3.2 zal verder ingegaan worden op de relatie van de agro-ecologische beweging met verschillende actoren, en op kansen om krachtige nieuwe bondgenootschappen te smeden.

Interessant is dat vele organisaties uit de Vlaamse agro-ecologische beweging een dubbele positie innemen: ze laten zowel op de barricaden als aan de onderhandeltafel van zich horen. Uit de gevoerde oriënterende gesprekken bleek dat het voor zowel De Landgenoten als Voedsel Anders een bewuste keuze is om in te zetten op deze "dubbele strategie", zoals deze houding in Hoofdstuk 2 genoemd werd. In

het geval van VA is dit mogelijk door financiële ondersteuning vanuit bijvoorbeeld Bioforum.

BoeF daarentegen neemt deze dubbele rol veel minder op. Deze beweging mobiliseert leden voor protesten, maar heeft zeer beperkte capaciteit om ook mee aan tafel te schuiven. Moeten we BoeF dan zien als de radicale flank van de Vlaamse agro-ecologische beweging, die de andere actoren in een gunstiger daglicht stelt (Simpson et al., 2022)? Volgens Ingrid Pauwels van VA is dit niet het geval aangezien meestal dezelfde standpunten gedeeld worden tussen BoeF en andere agro-ecologische organisaties. Verschillende agenda's zijn ook volgens Simpson et al. (2022) een belangrijk kenmerk van radicale flanken. Wel bestaat er een contrast in de articulatie van deze vergelijkbare eisen bij beide organisaties. Zo schoot BoeF in het dossier van de pachtwet de voorgestelde wetgeving volledig af, waar VA volgens de organisatie zelf openingen blijft zoeken met respect voor de complexiteit van het dossier. Vaak wordt ook tussen de organisaties afgestemd opdat elke organisatie haar eigen rol maximaal kan uitspelen.

6.1.2 Limitaties van de gemaakte classificatie

Hoe kan het dat één organisatie verspreid over verschillende kwadranten kan voorkomen en dus zowel 'geen participatie' als 'directe participatie' kan bevorderen? In verschillende delen van de organisatie kan de directe participatie meer of minder groot zijn. Het is niet onlogisch dat een organisatie zoals BB zowel een werking heeft als lobbygroep en als ondersteunende organisatie, met weinig participatie van leden, als een werking als club, die volledig draait op vrijwilligers. Laat het kader dit soort classificatie in meerdere kwadranten toe? Het originele kader werd door Kriesi (1996) voorgesteld om onderscheid te kunnen maken tussen verschillende actoren binnen een sociale beweging. In de toepassing door Demeulenaere en Piersante (2020) op de evolutie van organisaties in de 'peasant seed' beweging doorheen de tijd lijken organisaties ook te schipperen tussen verschillende kwadranten en zich op hetzelfde moment in verschillende kwadranten te bevinden. Ook de dubbele strategie waarnaar deze auteurs verwijzen lijkt een categorisering in minstens twee kwadranten te veronderstellen. Deze dubbele (of driedubbele) rol kan echter een overgangsfase vormen als deel van een bredere evolutie. Een bespreking van de bredere evoluties doorheen de tijd voor de Vlaamse landbouworganisaties valt buiten het bestek van dit werk.

6.1.3 Depolitisering en repolitisering in de recente boerenprotesten

De recente boerenprotesten brachten het landbouwdebat in heel Europa onder de aandacht. De theorie over depolitisering en repolitisering biedt een interessante

lens om verder dan de krantenkoppen te denken. Deze lens werpt meer vragen op dan in deze thesis beantwoord kunnen worden. Hebben de protesten een repolitiserende werking gehad? Welke thema's werden wel en niet gerepolitiseerd? Waren de boerenprotesten ook voor de agro-ecologische beweging repolitisierend of werd ze net geweerd? Welke depolitiseringsstrategie werd gebruikt om natuurorganisaties en agro-ecologische landbouworganisaties te weren? In de recente boerenprotesten is het de agro-ecologische beweging volgens VA toch gelukt om zichtbaar te zijn, en om toch een verhaal te kunnen brengen. Boer 6 stelt dat de landbouwprotesten een positief effect hebben gehad aangezien nu meer met de landbouwers wordt gepraat in plaats van over de landbouwers. Of de stemmen van de boer.inn.en ook zullen weerklinken in het beleid is echter nog de vraag.

6.2 Deel 2: Mens-natuurrelaties in het discours van Vlaamse landbouworganisaties

In Hoofdstuk 5 werden twee discourses over de bodem onderscheiden: een instrumentalisatiediscours en een co-creatiediscours. Welke actoren gebruiken welke discourses? Welke ontologische aannames zijn onderliggend aan de geobserveerde discourses over bodem? Hoe passen deze discourses over de bodem binnen de bredere discourses in de landbouw geobserveerd door andere onderzoekers? Welke effecten creëren deze discourses en welke belangen dienen ze?

Het instrumentalisatiediscours wordt voornamelijk uitgedragen door BB, GK en ABS. De grootste uitdragers van het co-creatiediscours zijn BoeF, BioF en ook in mindere mate BB. Opvallend is dat zowel uitgesproken agro-industriële actoren zoals BB als uitgesproken agro-ecologische actoren zoals BioF zich zowel op het instrumentalisatiediscours als op het co-creatiediscours beroepen. Het gebruik van tegenstrijdige discourses laat een organisatie toe om verschillende doelgroepen te overtuigen en zich aan te passen aan verschillende contexten, een fenomeen dat bijvoorbeeld in een kritische discoursanalyse door Blanchet Garneau et al. (2019) werd geobserveerd. Hoe belangrijk is de bodem in het discours van de onderzochte organisaties? Bij sommige organisaties ligt de nadruk zeer sterk op de bodem (BioF, BoeF), bij andere organisaties is het zoeken naar een vermelding (GK, ABS). In dossiers die onlosmakelijk met bodemzorg verbonden zijn, zoals bijvoorbeeld de hervormde pachtwet, is bodem opvallend afwezig in het discours van BB, GK en ABS. BB communiceert in het algemeen wel veel over bodem, zowel binnen het instrumentalisatie- als het co-creatiediscours.

6.2.1 Het instrumentalisatiediscours

Ontologische aannames

Het instrumentalisatiediscours is een natuur/cultuur-discours zoals dit door Jones (2009) beschreven wordt. Een boer.in instrumentaliseert de passieve bodem om gewassen en ecosysteemdiensten te produceren, het handelingsvermogen bevindt zich bij de boer. We zouden dit discours dan ook een bodem/boer-discours kunnen noemen: de bodem en de boer.in worden ontologisch gescheiden en aan beiden worden strikte rollen toebedeeld.

Relatie tot bredere discourses

Het instrumentalisatiediscours past binnen het agro-industriële discours, omdat het de bodem instrumentaliseert in een productivistische logica. Dit discours over de bodem uitdagen is dan ook een vaak vermelde doelstelling in de agro-ecologische beweging (Bezner Kerr et al., 2022).

Effecten en belangen

De rol van de bodem binnen het instrumentalisatiediscours als hulpbron of zelfs hindernis voor de mens vormt de omgang van de boer.in met deze bodem. Net zoals elke discours heeft het instrumentalisatiediscours namelijk een directe impact op de fysieke realiteit (Woodward et al., 2009) doordat het de handelingen van de boer.in beïnvloedt. Spreken over de bodem en het bodemleven als een hulpbron kan het verschil maken tussen het proactief toevoegen van organisch materiaal om het bodemleven te voeden en het passief toevoegen van organisch materiaal om een betaling te ontvangen of een boete te vermijden, waardoor dit snel als een hindernis kan worden ervaren. Er mag "geen vermijdbare schade" aan de bodem toegebracht worden. Maar welke schade is vermijdbaar als de bodem enkel daar is om door de mens geïnstrumentaliseerd te worden? Is de schade die ik toebreng aan mijn bodem door op een natte dag mijn gewas te oogsten omdat ik op dit gewas gerekend had dan nog vermijdbaar?

Het instrumentalisatiediscours draagt door de invloed op de handeling van de boer.in bij aan de ontologische primitieve accumulatie (Giraldo, 2019). Het wordt door dit discours immers mogelijk deze "hulpbron" op een extractieve manier in te zetten voor winstbejag. Dit verklaart waarom dit discours populair is bij traditioneel agro-industriële boerenorganisaties zoals BB, ABS en GK. Voor BB is het niet ver zoeken naar het achterliggend belang: dit discours houdt immers de hele extractivistische logica mee in stand waarop het imperium van de MRBB is gebouwd. Welke belangen hebben ABS en GK bij het spreken over de bodem als "hulpbron"? Dit kan

gezien worden als een voorbeeld van de continue uitwisseling van ideeën en taal tussen de dominante en de ondergeschikte groepen als deel van het hegemonisch proces. ABS en GK kunnen gezien worden als ondergeschikte groepen binnen de agro-industriële hegemonie, met BB als dominante groep. ABS is als organisatie met ongeveer een tiende van de leden van BB gedwongen om coalities met andere organisaties aan te gaan, en vandaag de dag is dit duidelijk voornamelijk met agro-industriële actoren. Voor GK is de relatie nog duidelijker: deze organisatie bevindt zich ontegensprekelijk onder de institutionele vleugels van BB. ABS en GK staan dicht bij BB en het is dus niet verwonderlijk ze het instrumentalisatiediscours, dat een deel vormt van het bredere agro-industriële discours, overnemen.

Waarom neemt ABS genoeg met deze rol als ondergeschikte groep binnen de agro-industriële hegemonie? De organisatie moet namelijk inboeten op enkele strijdpunten die voor hen historisch centraal hebben gestaan, zoals de anti-kapitalistische inslag, die niet past binnen het agro-industriële plaatje. In 2021 startte het project 'Boer zoekt natuur, natuur zoekt boer', een samenwerking tussen ABS en Natuurpunt en Vlaams minister van omgeving Zuval Demir (N-VA) (Natuurpunt, zd). We kunnen dit lezen als een bewijs dat ABS wel open staat voor coalities met actoren die buiten de agro-industriële hegemonie vallen, en dus mogelijk ook interesse heeft om in een tegenhegemonische beweging te stappen. In deze beweging zou ABS een veel centrale plaats kunnen opnemen dan in de schaduw van Boerenbond in de agro-industriële hegemonie.

Ook BioF kan 'betrappt' worden op het occasioneel spreken over de bodem als "hulpbron" en "basisinput". BioF kan hier mogelijk ook gezien worden als een ondergeschikte groep die bepaalde discursieve elementen van de dominante groep overneemt. BioF stelt zich niet tegenhegemonisch op, maar gaat in tegenstelling daarvan op zoek naar verbinding met de dominante groep. Door over de bodem te spreken als "hulpbron" legitimeert BioF deels het leiderschap van BB. We kunnen besluiten dat het instrumentalisatiediscours bijdraagt aan de uitbouw en instandhouding van de agro-industriële hegemonie in Vlaanderen.

6.2.2 Het co-creatiediscours

Ontologische aannames

In tegenstelling tot het instrumentalisatiediscours is het co-creatiediscours een natuur-cultuur- of een bodem-boerdiscours. Op welke manier wordt de boer/bodem-dichotomie doorbroken? Ten eerste bevat het co-creatiediscours vele elementen die we binnen ANT kunnen kaderen. Zo worden de boer.in en de bodem beschreven als deel van een groter systeem, waarin de verschillende elementen samenwerken om gewassen en ecosysteemdiensten te produceren. Ten tweede kunnen we ook spreken van dwelling-elementen in dit discours, zoals de nadruk op holistische en

praktische kennis. Thuisvoelen en andere affecten, ook centraal in een dwelling-benadering, komen daarentegen weinig aan bod in dit discours.

Relatie tot bredere discourses

Het co-creatiediscours past binnen het agro-ecologische discours, aangezien hier de productie van gewassen niet gebeurt door het inzetten van de hulpbron bodem, maar in een complexe interactie van vele elementen.

Effecten en belangen

Net als het instrumentalisatiediscours vormt ook het co-creatiediscours de omgang van de boer.in met de bodem. Sommige boer.inn.en zorgen door dit discours voor de bodem op manieren die verder gaan dan wat de (bio-)wetgeving van hen verwacht. Het is logisch dat dit meer voorkomt bij boer.inn.en die meer worden blootgesteld aan dit discours, zoals de leden van BioF en BoeF, dan bij andere boeren.

Welke belangen hebben BioF, BoeF en BB bij het gebruik van dit discours? De bio-sector heeft een duidelijk belang bij het gebruik van dit discours. Zo kan BioF vanuit het belang van een "veerkrachtige" bodem pleiten tegen kunstmest. Zo kunnen we lezen dat "langdurige verstoring door kunstmest en de combinatie met chemische gewasbescherming (insecticiden, fungiciden, herbiciden) op de lange duur de veerkracht van de bodem [zal] ondermijnen" (BioForum, zdd). We kunnen stellen dat BioF mede m.b.v. het co-creatiediscours een biologisch product kan onderscheiden en zo de meerprijs van bioproducten kan rechtvaardigen. Ook BB gebruikt steeds vaker het co-creatiediscours. We kunnen dit lezen als een voorbeeld van de inclusie van een element dat belangrijk is voor ondergeschikte groepen in de agro-industriële hegemonie. In deze lezing kunnen we spreken van zorg voor bodem uit marktovertuiging: dit is namelijk nog steeds een van de centrale elementen van de agro-industriële hegemonie. We kunnen stellen dat het co-creatiediscours over de bodem deel is van het markt-georiënteerd ecologisch discours zoals dit door De Cock et al. (2016) wordt beschreven. Het co-creatiediscours legitimeert het nemen van enkele bodembeschermingsmaatregelen ten gevolge van dalende opbrengsten of gestimuleerd door extra mogelijke inkomsten uit subsidies of koolstofcertificaten. Financiële duurzaamheid is een centrale pijler in elk landbouwsysteem. Echte zorg voor de bodem dient echter verder te gaan dan financieel belang, niet omdat bepaalde motivaties minder moreel zijn dan andere, maar omdat de ecologische duurzaamheid van deze bodemzorg te betwijfelen valt. Voor het bereiken van doelen als koolstofopslag en de opbouw van vruchtbaarheid zijn langdurige inspanning nodig die niet gegarandeerd kunnen worden in steeds wisselende economische en wetgevende contexten (Abdullahi et al., 2018).

Als de agro-industriële hegemonie niet enkel een belangrijk strijdpunt, zorg voor de bodem, overneemt, maar ook zelf het woord agro-ecologie in de mond begint te nemen (bijvoorbeeld Boerenbond (zdg)), kunnen we spreken van co-optatie (Clijsters, 2023). Dit discoursief trucje berust bijvoorbeeld op de reductie van 'agro-ecologie' tot 'zorg voor de bodem', een vaak geobserveerde tendens in de geschiedenis van de agro-ecologie. De transformatieve politieke ambitie van agro-ecologie wordt gereduceerd tot een technische toolkit, een verzameling aan landbouwtechnieken (Clijsters, 2023). Vele auteurs benadrukken echter dat de sociale en politieke elementen van agro-ecologie essentieel zijn, en bepleiten zo resoluut een politieke agro-ecologie (van der Ploeg, 2008; Giraldo, 2019; González de Molina et al., 2019).

6.2.3 Een tegenhegemonisch discours?

Het co-creatiediscours wordt voornamelijk uitgedragen door actoren die deel uitmaken van de Vlaamse agro-ecologische sociale beweging. Draagt het co-creatiediscours bij aan de tegenhegemonische houding van het agro-ecologisch discours?

In Deel 1 werd BoeF naar voren geschoven als een belangrijke speler in de Vlaamse agro-ecologische sociale beweging. Draagt het discours over de bodem van deze organisatie bij aan een tegenhegemonische houding? In de geanalyseerde data sprak BoeF nooit over de bodem binnen het instrumentalisatiediscours, het co-creatiediscours wordt consequent gehanteerd. Het strijdpunt bodem is wel niet zo prominent aanwezig binnen de communicatie van BoeF. Verder zien we dat het co-creatiediscours deels wordt geïncludeerd in de agro-industriële hegemonie door BB als onderdeel van een markt-georiënteerd ecologisch discours. BoeF kan zich op vlak van bodem, door het co-creatiediscours te benutten, dus moeilijk antagonistisch opstellen. Andere elementen uit het discours van BoeF, zoals de anti-neoliberaale houding en de nood aan een "paradigmashift" (Boerenforum, 2018), vervullen wel deze rol. Om te kunnen besluiten dat BoeF zich in het algemeen tegenhegemonisch opstelt, is een bredere discoursanalyse nodig, mogelijk vertrekkend vanuit deze elementen.

Ook VA is een belangrijke speler in de Vlaamse agro-ecologische sociale beweging. In het gesprek met deze koepelorganisatie kwam naar voren dat het co-creatiediscours steeds onderliggend aanwezig is, maar door de focus op actuele thematieken vaak naar de achtergrond verdwijnt. Als reden hiervoor werd aangehaald dat de tijd of aandachtsspanne die aan agro-ecologische stemmen gegeven wordt veelal beperkt is: er zijn weinig fora waar een holistische probleemanalyse en bijhorende oplossingen kunnen gearticuleerd worden. Vaak wordt een breder, abstract standpunt zoals bodemzorg vertaald in kleinere, hapklare eisen in een specifiek dossier. Ook over andere thema's zien we deze voorzichtigheid. Zo schuwt VA vaak referenties naar bijvoorbeeld alternatieve economische systemen in haar communicatie, afhankelijk van de toehoorders in kwestie. Dit is te verwachten bij

een organisatie die zoals eerder vermeld een dubbele strategie heeft. Zo kan de herverdeling van macht weg van veilingen en supermarkten aan de onderhandeltafel met andere actoren even plaatsmaken voor meer pragmatische overwegingen, waar het in de communicatie naar bondgenoten in de agro-ecologische beweging wel centraal staat.

6.3 Deel 3: Het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties

6.3.1 Reflecties op de resultaten

Anders leren spreken over de bodem

In Hoofdstuk 5 werd het streven van enkele boer.inn.en naar een zuivere, onverstoorte bodem besproken. De boer zal echter, in een landbouwsysteem, dit doel van zuiverheid nooit kunnen bereiken. Permacultuur, het systeem dat het dichtst bij deze zuiverheid lijkt te komen, is in de beschrijving van boer 1 (een voorstander van permacultuur) zelfs nauwelijks meer landbouw te noemen: het is eerder een vorm van verzamelen, van vruchten oogsten die spontaan opkomen. Zo kan de productie voor de 250 gezinnen die boer 1 voedt niet gehaald worden. We kunnen stellen dat de negatieve lading die aan elke vorm van menselijk ingrijpen kleeft zijn wortels heeft in de boer/natuur-dichotomie. Het veronachtzaam beschrijven van de bodem als hulpbron en het vol respect beschrijven van de zuivere bodem zijn beiden deel van dezelfde constructie die de boer.in ontologisch scheidt van de andere elementen in het boer-natuur-netwerk.

Het streven naar bodemzuiverheid en natuurlijkheid creëert effecten. Het maakt het makkelijk om bepleiters van agro-ecologie (niet geheel onterecht) weg te zetten als een fantasma nastrevend. Het houdt de moderne dichotomie in stand, en zo dus de ontologische primitieve accumulatie die mee aan de basis ligt van het industriële landbouwsysteem (Giraldo, 2019). Er dient dus afgestapt te worden van het streefdoel van de 'onverstoorte, natuurlijke bodem'. Dit is een bereikbaar noch vruchtbaar doel. In de plaats kan de boer.in een houding aannemen die respect en aandacht toont voor de complexe levende processen, maar niet terugschrikt ook zelf een rol in deze processen te spelen.

Extrapolatie van 'de bodem' naar 'natuurlijke elementen'

In dit werk werd de bodem vooropgesteld als pars pro toto voor natuurlijke elementen. Er worden soms andere resultaten gevonden voor de bodem dan voor andere

natuurlijke elementen. De bodem draagt bijvoorbeeld niet direct bij tot thuisvoelen, waar andere natuurlijke elementen zoals bomen, fluitende vogeltjes en zonnig weer dit wel doen. In het algemeen worden echter wel dezelfde resultaten gevonden voor de bodem als voor het geheel aan natuurlijke elementen. De bodem wordt net als andere elementen als een bondgenoot en als een hindernis ervaren door bepaalde boeren. We kunnen besluiten dat de bodem dus in grote mate de omgang met natuurlijke elementen kan symboliseren.

Als de bodem in staat is natuurlijke elementen te symboliseren, wil dit dan zeggen dat ook hier de val van de 'zuivere, onverstoorde natuur' op de loer ligt? In een gesprek met boer Tijs van BoeF kwam naar boven dat natuurverenigingen vaak hun energie en middelen focussen op het behouden van zeer specifieke soorten. Deze zouden dan kost wat kost behouden moeten worden. Aan andere vormen van biodiversiteit, zoals bijvoorbeeld de symbioses die voorkomen bij oude koeienrassen, wordt niet hetzelfde belang toegeschreven. Deze dubbele standaard zou zijn wortels kunnen hebben in de moderne dichotomie: 'zuivere natuur' dient beschermt te worden, biodiversiteit die mede door de mens ontstaan is niet. Of er nog soorten zijn die als zuiver kunnen beschreven worden, is in het Antropoceen nog maar de vraag. Haraway (1990) stelt dat deze focus op zuiverheid al zeer veel schade heeft berokkend. Inspiratie voor een andere omgang, die de dichotomie overstijgt, kan bijvoorbeeld geput worden uit ANT, het dwelling-perspectief of het werk van Robin Wall Kimmerer die een relatie van 'wederkerigheid' vooropstelt (Kimmerer, 2013).

Vergelijking tussen boer-natuurrelatie bij boer.inn.en en landbouworganisaties

Bij agro-ecologische boer.inn.en ligt de nadruk in het algemeen veel meer op bodemzorg dan bij conventionele boeren, ook al zijn de verschillen in wat boer.inn.en onder de bodem verstaan niet steeds door de aanpak te verklaren. Dit verschil in nadruk werd ook waargenomen tussen de discoursen van agro-ecologische en conventionele boerenorganisaties. Bij sommige conventionele boer.inn.en is de kennis van en de aandacht voor de bodem bijzonder beperkt, en ook bij sommige organisaties zoals GK en ABS is het zoeken naar een vermelding. Dit patroon is niet verwonderlijk: de boer.inn.en vormen het discours en het discours vormt de boer.inn.en.

Boer.inn.en vermelden ook dingen die verder gaan dan de discoursen van de landbouworganisaties. Zo lijkt de fascinatie voor de bodem en het mysterie waarmee die omhuld is nog een stap verder te gaan bij de enkele agro-ecologische boer.inn.en dan in het co-creatiediscours zoals dit wordt uitgedragen door boerenorganisaties.

Theoretische inconsistentie en limitatie van de steekproef

Voor we tot een antwoord op de centrale onderzoeksvraag komen is het belangrijk te reflecteren op de theoretische aannames. Er is binnen de theoretische kaders die worden gebruikt in dit werk sprake van verschillende invullingen van het begrip discours. Voor Foucault zijn discourses in het algemeen meer alomvattend dan voor de post-foundationale auteurs: waar de eerste veelal uitgaat van een onmogelijkheid om buiten het discours te treden, gaan de tweeden uit van de mogelijkheid van een botsing van discourses en een reorganisatie van discursieve elementen. Dit werk steunt voor de post-structuralistische lezing van het landbouwsysteem sterk op het werk van Giraldo, die eerder een Foucauldiaanse interpretatie van het begrip discours lijkt te hanteren, bijvoorbeeld als hij spreekt over het allomvattende effect van de notie van armoede als persoonlijk falen (Giraldo, 2019). Voor de analyse van sociale bewegingen, hegemonie en repolitisering steunt dit werk dan weer op theorieën die er een meer 'doordringbare' kijk op discourses op na houden. De vraag welke kijk het meest geschikt is om toe te passen op de Vlaamse landbouw valt buiten het bestek van dit werk.

Naast deze theoretische inconsistentie is er ook een duidelijke limitatie van de steekproef van boer.inn.en voor de interviews (Tabel 4.1). Alle groentenboeren hebben een biologische of biodynamische aanpak, waar alle veehouders er een conventionele aanpak op na houden. Om nog een beter beeld te krijgen op de diversiteit in boer-natuurrelaties zouden ook agro-ecologische veetelers en conventionele groentenboeren, evenals boer.inn.en van beide aanpak met andere producten zoals akkerbouw, varkens en pluimvee opgenomen kunnen worden in de sample. Met de mogelijke confounding die kan optreden bij deze steekproef werd rekening gehouden bij de interpretatie van de resultaten.

6.3.2 Een tegenhegemonisch discours en een sociale beweging

De inzichten uit de drie delen stelt ons in staat om een antwoord op de centrale onderzoeksvraag te formuleren: *Wat is het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties als onderdeel van een tegenhegemonisch discours om de agro-ecologische transitie te bevorderen?*

Bodemzorg als nodal point?

Een nodal point draagt bij aan mobilisatie en het vormen van een collectieve identiteit (Laclau en Mouffe, 1985). Doet het benadrukken van bodemzorg dit? Tussen welke actoren wordt zo equivalentie geschapen? Tussen agro-ecologische boeren, agro-ecologische landbouworganisaties en natuur- en milieubewegingen werkt zorg

voor de bodem verbindend. Zorg voor de bodem benadrukken ligt momenteel echter lastig voor veel conventionele boeren. De bijhorende regelgeving vormt voor hen vaak een extra hindernis om een financieel duurzaam bedrijf uit te bouwen. De bodem schept momenteel als discursief element vooral verdeeldheid tussen boeren, tussen boerenorganisaties en tussen boer.inn.en en andere actoren. Bodemzorg is als discursief element niet in staat om een keten van equivalenties te creëren en zo actoren te mobiliseren voor collectieve actie. Zorg voor de bodem dient een onderdeel te zijn van een breder discours dat ook rekening houdt met andere bezorgdheden. Zo kunnen ook vele conventionele boeren, de conventionele landbouworganisaties en andere actoren gemobiliseerd worden.

Welke elementen moet het tegenhegemonische discours bevatten?

Zorg voor de bodem is onderdeel van het bredere agro-ecologisch discours. Het Vlaamse agro-ecologische discours is een holistisch discours, maar heeft nog niet de nodige mobiliserende werking. Waarop zou het Vlaamse agro-ecologische discours meer moeten inzetten? Hoe zou een agro-ecologische discours 2.0, dat wel repolitisierend werkt, er kunnen uitzien?

Enkele elementen waar boer.inn.en van wakker liggen uit Sectie 5.3.3 maken al deel uit van het agro-ecologisch discours. Toegang tot grond is bijvoorbeeld prominent bij BoeF en is sterk verbonden met bodemzorg omdat beperkte beschikbare oppervlakte vaak leidt tot te intensief bodemgebruik. Ook anti-agro-industrie en autonomie, klimaatverandering, en lokale productie en opschaalbaarheid hebben al een plek in het agro-ecologische discours. Deze elementen dienen een deel van het discours te blijven.

Er zijn ook enkele elementen die nog niet prominent naar voren komen als agro-ecologische strijdpunten, maar die wel binnen het discours passen als ze op een bepaalde manier gearticuleerd worden. Zo lijkt er momenteel onvoldoende aandacht uit agro-ecologische hoek voor prijszetting en verloning, voor vergunningen en rechtszekerheid en voor landschappelijke organisatie. Ook voor administratie en controle kan er meer aandacht zijn: het agro-ecologisch discours kan pleiten om bodemzorg te stimuleren uit vertrouwen in plaats van uit wantrouwen, wat gelinkt is aan een streven naar autonomie. Mogelijk zijn deze strijdpunten specifiek voor de Europese context en daardoor minder aanwezig in het agro-ecologische discours, dat vooral buiten Europa zijn wortels heeft. Integratie van dieren is ook een belangrijk element voor sommige boer.inn.en, maar aangezien dit punt nog heftig ter discussie staat bij kernactoren van de agro-ecologische beweging, krijgt het misschien beter een minder prominente plaats.

Het agro-ecologisch discours 2.0 dient dus de zorg voor de bodem te verbinden met andere strijdpunten die in de interviews naar boven kwamen. Het zou dus zo-

wel op ecologische als sociale en financiële duurzaamheid moeten focussen. We mogen niet van alle boer.inn.en verwachten dat ze zich terugtrekken uit de maatschappij om hun taak uit te voeren. Bodemzorg moet deel zijn van een werkend alternatief, van een tegenhegemonisch discours, uitgedragen door een coalitie die als doel heeft een paradigmaschift teweeg te brengen. Dit agro-ecologische discours 2.0 heeft het potentieel om de boer.in zijn/haar trots teruggeven, niet enkel als producent van gewassen maar ook als producent van ecosysteemdiensten, als beschermer van het levensweb en van het landschap.

Oude en nieuwe coalities

Welke actoren kunnen deze verschillende strijdpunten uit het agro-ecologische discours 2.0 aanbrengen? Hoe zou de agro-ecologische beweging 2.0 er kunnen uitzien? In Hoofdstuk 5 werd de verbinding met enkele actoren besproken. Ten eerste zet de internationale agro-ecologische beweging in op bodemzorg, toegang tot grond, anti-agro-industrie en autonomie, klimaatverandering, en lokale productie en opschaalbaarheid. Ten tweede kunnen de natuur- en milieuverenigingen het klimaat-thema aanrijken. Ze zullen echter het gesprek over landschappelijke organisatie moeten durven aangaan. Ten derde kan het beleid een trekkende rol spelen. Het vertrouwen in het beleid is bij boer.inn.en echter veelal laag. Beleidsmakers zullen hun best moeten doen om te laten blijken dat ze de problemen waar de boer.inn.en mee kampen begrijpen en serieus nemen. Ten slotte kunnen ook consumenten een rol spelen. Het lijkt wel dat de meeste consumenten zullen moeten aanvaarden om meer te betalen voor voeding. De consument heeft echter ook heel wat te winnen: gezondere voeding, een mooi ruraal decor voor de wandeling op zondagnamiddag, en het vooruitzicht op het kunnen afwenden van de ergste klimaatcatastrofes. De agro-industrie kan gezien worden als een gezamenlijke vijand van de boer.inn.en en de consument, aangezien deze tussenspelers de prijs laag houden voor de boer.inn.en en hoog houden voor de consumenten om winsten te maximaliseren. Deze gezamenlijke vijand werkt mogelijk verbindend.

Deze vier actoren verenigen zou al heel wat zijn. Ze zijn echter maar in beperkte mate in staat de strijdpunten rond prijszetting en verloning, vergunningen en rechtszekerheid, landschappelijke organisatie, en administratie en controle uit te dragen. Net deze strijdpunten zijn essentieel voor de mobiliserende en transformatieve werking van de agro-ecologische beweging. Er zullen nieuwe coalitiepartners nodig zijn om deze standpunten hard te maken. Hiervoor lijken de vakbonden het meest geschikt, zowel binnen als buiten de landbouw. Ze hebben hun potentieel bewezen in het pleiten voor hogere lonen, voor de rechten van de arbeider en tegen kapitalistische exploitatie.

Boer.inn.en kunnen en willen veranderen. Maar dan moet het hen wel mogelijk gemaakt worden dat te doen. We hebben in dit werk de boer.in neergezet als on-

derhevig aan discoursen. Dit maakt hem/haar beïnvloedbaar door de markt, maar ook flexibel: een tegenhegemonisch discours kan ook in de meest conservatieve boer.in een verandering teweegbrengen. De Vlaamse boer.in is als revolutionair subject nog niet verloren. Wanneer deze kentering zal plaatsvinden is echter onzeker. BoeF kwam in de analyse naar voren als de organisatie die het meeste potentieel heeft. De organisatie is echter klein en wordt vooral gezien als voor bioboeren. Vele van de agro-ecologische boer.inn.en hebben hoger onderwijs genoten en worden pas aangetrokken tot de stiel na een carrière in bijvoorbeeld een beleidsfunctie. Het feit dat vele agro-ecologische boer.inn.en welbespraakt zijn en, afgezien van het gebrek aan tijd, weinig hindernissen ondervinden om hun verhaal naar een breder publiek te brengen, kan een mogelijke verklaring zijn waarom niet meer agro-ecologische boer.inn.en zich expliciet aan BoeF verbinden. Om de dominante groep te worden binnen de agro-ecologische hegemonie, de groep die andere actoren onder zijn vleugels schaart, zou BoeF ook aantrekkelijk moeten worden voor boer.inn.en die wél iemand nodig hebben om hen te representeren en die hun besognes weerspiegeld zien in het agro-ecologische discours 2.0. Naast BoeF zouden er ook andere organisaties moeten opstaan die mee dit agro-ecologische discours 2.0 kunnen uitdragen en mee de agro-ecologische beweging 2.0 kunnen uitbouwen en mobiliseren.

7. CONCLUSIE

Er wordt wereldwijd grote hoop gevestigd in agro-ecologie als antwoord op de complexe uitdagingen van het huidige voedselstelsel, van klimaatverandering tot globale ongelijkheid. Het transformatieve potentieel van deze beweging, praktijken en theorieën wordt momenteel echter gefnuikt door het dominante agro-industriële systeem, dat zichzelf op verschillende manieren in stand houdt. Controle over discourses zijn een essentieel onderdeel van de macht van dit systeem. Op vlak van discourses en hun ontologische aannames vindt er een strijd plaats die, hoewel ze weinig tastbaar is, grote gevolgen heeft voor de materiële realiteit.

In dit werk werd de rol van alternatieve mens-natuurrelaties, die de moderne mens/natuur-dichotomie overstijgen, in de opschaling van het agro-ecologische landbouwmodel onderzocht. In een literatuurstudie werd het belang van discourses in de landbouw geduïd. Macht uitgeoefend via discourses bleek zeer effectief om boer.inn.en te verbinden aan de markt en het agro-industriële systeem uit te bouwen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat discourses een primaire locus zijn van verzet. Het is echter moeilijk voor pleitbezorgers van alternatieve landbouwmodellen om gehoord te worden en verandering teweeg te brengen. Het landbouwdebat werd beschreven als gedepolitiseerd: tegenstemmen worden op verschillende manieren geweerd, en zo houdt de agro-industriële hegemonie zichzelf in stand. Hoe kunnen we deze impasse doorbreken? In deze thesis werd het potentieel van sociale bewegingen om de hegemonie in de landbouw uit te dagen onderzocht. Dit verzet is onder andere discursief: er vindt een repolitisering plaats door het uitbouwen van een tegenhegemonisch discours, dat verschillende actoren verbindt voor collectieve actie.

Het empirische luik van dit werk valt uiteen in drie delen. In het eerste deel werd onderzocht welke actoren als sociale bewegingsorganisatie gezien kunnen worden in de Vlaamse landbouw, en dus een repolitisering zouden kunnen teweegbrengen. Momenteel kunnen we enkel Boerenforum bestempelen als een sociale bewegingsorganisatie. Boerenbond en ABS hebben van de overige landbouworganisaties het meeste potentieel om deze rol (weer) op te nemen. Voor ABS zou dit potentieel gerealiseerd kunnen worden door het aangaan van nieuwe coalities met actoren buiten de agro-industriële hegemonie en door in te zetten op mobilisatie. Voor Boerenbond zou het breken van de banden met de financiële holding MRBB en de CD&V essentieel zijn. Er bleven nog veel vragen onbeantwoord omtrent de repolitiserende werking van de recente boerenprotesten.

In het tweede deel werd onderzocht welke boer-natuurrelaties door Vlaamse landbouworganisaties worden uitgedragen. Een instrumentalisatie- en een co-creatiediscours werden onderscheiden. In het instrumentalisatiediscours wordt het vermogen om gewassen te doen groeien en ecosysteemdiensten te leveren grotendeels aan de boer.in toegeschreven. De boer.in en de bodem worden ontologisch gescheiden. Dit discours draagt bij aan de ontologische primitieve accumulatie: de bodem kan op een extractieve manier ingezet worden voor winstbejag. Dit discours wordt voornamelijk uitgedragen door Boerenbond, ABS en Groene Kring, maar ook Bioforum beroept zich soms op dit discours. Voor Boerenbond draagt het gebruik van dit discours bij aan de in stand houding van het imperium Boerenbond-MRBB. Voor ABS, Groene Kring en soms ook Bioforum verzekert het gebruik van dit discours mee het voortbestaan van deze organisaties.

In het co-creatiediscours daarentegen wordt over de bodem gesproken als een levende co-creator van gewassen en ecosysteemdiensten. De boer-bodemtegenstelling wordt overwonnen met elementen uit zowel ANT als de dwelling-benadering. Zowel Bioforum, Boerenforum als Boerenbond gebruiken soms dit discours. De biosector kan dit discours gebruiken om haar product te onderscheiden en de meerprijs te rechtvaardigen. Ook Boerenbond beroept zich steeds vaker op dit discours en neemt zo elementen uit het discours van ondergeschikte groepen over in de hegemone consensus. De context van dit discursief element is echter van belang: Boerenbond pleit voor bodemzorg in een breder markt-georiënteerd ecologisch discours, waardoor bodemzorg uit zijn context in het agro-ecologische discours gerukt wordt. Het transformatieve potentieel van bodemzorg als discursief element gaat zo verloren.

In het derde deel werd de mens-natuurrelatie van Vlaamse boer.inn.en onderzocht aan de hand van de bodem als proxy. De meeste boer.inn.en schetsen een breed beeld van de bodem. De verschillen in visie tussen boer.inn.en worden maar deels verklaard door de respectievelijke aanpak. De boer.in dient een evenwicht te vinden tussen het stimuleren van de ondersteunende processen en de voedselproductie. De meeste boer.inn.en steunen op diverse complementaire methoden om kennis over de bodem te verwerven. Ook werd in de interviews gepeild naar andere zaken waar boer.inn.en van wakker liggen, naar de identiteit van de boer, en naar het gevoel van verbinding tussen boer.inn.en onderling en met boerenorganisaties.

Op basis van de inzichten uit deze drie delen kon naar een antwoord op de centrale onderzoeksvraag toegewerkt worden: *Wat is het potentieel van alternatieve mens-natuurrelaties als onderdeel van een tegenhegemonisch discours om de agro-ecologische transitie te bevorderen?* Bodemzorg zorgt momenteel als discursief element eerder voor verdeling dan voor verbinding tussen boeren, tussen boerenorganisaties en in de relatie met andere actoren. Bodemzorg is als discursief element niet in staat om een keten van equivalenties te creëren en zo actoren te mobiliseren voor collectieve actie. Het agro-ecologische discours zet al sterk in op dingen die veel

boer.inn.en belangrijk vinden, zoals toegang tot grond, anti-agro-industrie en autonomie, klimaatverandering, en lokale productie en opschaalbaarheid. Om een brede mobiliserende werking te hebben moet het agro-ecologische discours echter meer inzetten op andere dingen waar boer.inn.en van wakker liggen. In het algemeen raakt de financiële duurzaamheid van het voorgestane agro-ecologische model vaak ondergesneeuwd. Hierdoor heeft de beweging momenteel een beperkte repolitiserende werking. Ook de beweging die dit bredere discours uitdraagt zou moeten groeien. Coalities met de internationale agro-ecologische beweging, met natuurverenigingen, met beleidsmakers en met consumenten zijn veelbelovend, maar deze actoren zijn onvoldoende in staat om deze financiële duurzaamheid te belichten. Er zullen dus nieuwe bondgenootschappen gesmeed moeten worden. Vooral vakbonden binnen en buiten de landbouw lijken essentiële partners om de agro-ecologische beweging op te schalen.

Uit dit onderzoek vloeien twee aanbevelingen voort voor alle actoren die willen bijdragen aan een duurzaam voedselsysteem in de brede zin van het woord. De bodem bleek in dit werk een goede proxy voor andere natuurlijke elementen. We kunnen deze bevindingen dus met enige voorzichtigheid voor natuurlijke elementen in het algemeen formuleren. Zowel discursief als op ontologisch vlak zijn er kansen:

1. Discursief: In welke context we over zorg voor natuurlijke elementen praten is van belang. Zorg voor natuurlijke elementen dient in de context van een breder tegenhegemonisch discours benadrukt te worden. Dit bredere discours dient in te zetten op eerlijke lonen voor boeren, op vergunningen en rechtszekerheid, op landschappelijke organisatie en op meer vertrouwen in de boer. Luisteren naar boer.inn.en met diverse overtuigingen is een eerste stap in het beter begrijpen van deze strijdpunten. Ecologische en sociale duurzaamheid dienen hand in hand te gaan met financiële duurzaamheid. Er zullen nieuwe coalities nodig zijn om deze standpunten hard te maken, bijvoorbeeld met vakbonden binnen en buiten de landbouw.
2. Ontologisch: Ook hoe we over natuurlijke elementen zelf spreken doet ertoe. De retoriek over de zuiverheid van de natuur is nefast aangezien deze de moderne mens/natuur-dichotomie in stand houdt. Veranderingen op ontologisch niveau zijn essentieel om het agro-ecologische model op te schalen. De boer.in dient een houding aan te nemen die respect en aandacht toont voor de complexe levende processen, maar niet terugschrikt ook zelf een rol in deze processen te spelen. Inspiratie voor alternatieve houdingen kan gevonden worden in theorieën aangehaald in dit werk en bij Vlaamse boer.inn.en van allerlei slag.

De financiële duurzaamheid van de Vlaamse boerderijen staat stevig onderdruk, en met dit feit te ontkennen bewijzen we niemand een dienst. De agro-ecologische transitie zal de problemen van de boer.in serieus nemen of zal niet zijn.

BIBLIOGRAFIE

Abdullahi, A. C., Siwar, C., Isma'il Shaharudin, M., en Anizan, I. (2018). Carbon Sequestration in Soils: The Opportunities and Challenges. In *Carbon Capture, Utilization and Sequestration*. IntechOpen.

ABS (z.d.a). Geschiedenis.

ABS (z.d.b). Wie zijn we.

Agentschap Landbouw & Visserij (2023). De biologische productie en consumptie in 2022.

Andries, S. (2021). CD&V en de Boerenbond, oude bondgenoten in een nieuwe wereld.

Armenteras, D. (2021). Guidelines for healthy global scientific collaborations. *Nature Ecology & Evolution*, 5(9):1193–1194.

Bernstein, H. en Byres, T. J. (2001). From Peasant Studies to Agrarian Change. *Journal of Agrarian Change*, 1(1):1–56.

Bezner Kerr, R., Liebert, J., Kansanga, M., en Kpienbaareh, D. (2022). Human and social values in agroecology. *Elementa: Science of the Anthropocene*, 10(1):00090.

BioForum (2023). Bodemzorg is ook een collectieve uitdaging. *Bio Actief*.

BioForum (z.d.a). Hoe gaat een bioboer om met gewasbescherming?

BioForum (z.d.b). Is biolandbouw beter voor het klimaat?

BioForum (z.d.c). Naar welk soort voedselproductie streeft de biosector?

BioForum (z.d.d). Waarom is biolandbouw goed voor het milieu?

BioForum (z.d.e). Waarom kan verticale landbouw, daklandbouw of hydrocultuur niet bio zijn?

BioForum (z.d.f). Waarom volgen bioveehouders het principe van de grondgebondenheid?

BioForum (z.d.g). Waarom zorgt een bioboer voor een vruchtbare bodem, en hoe doet hij dat?

BioForum (z.d.h). Wat is agro-ecologie?

BIBLIOGRAFIE

- Bird, A. (2022). Thomas Kuhn. In Zalta, E. N., redacteur, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University, lente 2022 editie.
- Blanchet Garneau, A., Browne, A. J., en Varcoe, C. (2019). Understanding competing discourses as a basis for promoting equity in primary health care. *BMC Health Services Research*, 19(1):764.
- Boerenbond (z.d.a). Boerenbond en M.R.B.B. werken aan duurzame land- en tuinbouw.
- Boerenbond (z.d.b). Carbon Farming.
- Boerenbond (z.d.c). Geschiedenis van Boerenbond.
- Boerenbond (z.d.d). Hoe de vork in de steel zit.
- Boerenbond (z.d.e). Landbouw en klimaat.
- Boerenbond (z.d.f). Over ons.
- Boerenbond (z.d.g). Thema's en onderwerpen.
- Boerenforum (2018). Visietekst Boerenforum.
- Boerenforum (2024). Startpagina.
- Carson, R. (1962). *Silent Spring*. Houghton Mifflin Harcourt.
- Clijsters, T. (2023). *Agroecologies in Flanders: an analysis of governance and co-optation*.
- Crivits, M. en Prové, C. (2023). Landbouwers met inspraak in beleid: lessen uit de New Deal. In *Tot de bodem: De toekomst van landbouw in Vlaanderen*, pagina's 141–156. Leuven University Press.
- Cuvelier, K. (2021). Nyéléni Verklaring van het Internationale Forum voor Agro-Ecologie.
- Daugbjerg, C. en Feindt, P. H. (2017). Post-exceptionalism in public policy: transforming food and agricultural policy. *Journal of European Public Policy*, 24(11):1565–1584.
- Davies, J. (2016). Back to balance: labour therapeutics and the depoliticisation of workplace distress. *Palgrave Communications*, 2(1):1–9.
- De Cock, L., Desein, J., en De Krom, M. P. (2016). Understanding the development of organic agriculture in Flanders (Belgium): A discourse analytical approach. *NJAS: Wageningen Journal of Life Sciences*, 79(1):1–10.
- Delville, E. (2022). *Klimaatscepticisme als symptoom van de postpolitieke conditie: een studie naar de analytische waarde van agonistische visie op democratie*.

-
- Demeulenaere, E. en Piersante, Y. (2020). In or out? Organisational dynamics within European ‘peasant seed’ movements facing opening-up institutions and policies. *The Journal of Peasant Studies*, 47(4):767–791.
- Departement Omgeving (z.d.). Programmatische Aanpak Stikstof (PAS).
- Deroo, I. (2022a). LIDL - Koolstofboeren.
- Deroo, I. (2022b). LIF.
- Deroo, I. (2024). Bierbeekse boeren doen aan circulaire koolstofopbouw.
- Dewanckele, T. (2024). Koolstofgehalte moet komende jaren opgekrikt worden.
- D’Hose, T. (z.d.). Bodemverdichting voorkomen en remediëren.
- Dryzek, J. S. (2012). Paradigms and Discourses. In Bodansky, D., Brunnée, J., en Hey, E., redacteurs, *The Oxford Handbook of International Environmental Law*, pagina’s 44–62. Oxford University Press, eerste editie.
- Dryzek, J. S. (2017). *The Politics of the Earth*, volume 1. Oxford University Press.
- Erjavec, K., Erjavec, E., en Juvančič, L. (2009). New Wine in Old Bottles: Critical Discourse Analysis of the Current Common EU Agricultural Policy Reform Agenda. *Sociologia Ruralis*, 49(1):41–55.
- Fama, M. en Conti, M. (2022). Food Security and Agricultural Crises in a “Financialized Food Regime”. *Cambio. Rivista sulle Trasformazioni Sociali*, 12(23):85–97.
- Feindt, P. H., Schwindenhammer, S., en Tosun, J. (2021). Politicization, Depoliticization and Policy Change: A Comparative Theoretical Perspective on Agri-food Policy. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 23(5-6):509–525.
- Finlayson, A. en Valentine, J., redacteurs (2002). *Politics and post-structuralism: an introduction*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: the birth of the prison*. Pantheon Books, New York.
- Funtowicz, S. O. en Ravetz, J. R. (1993). Science for the post-normal age. *Futures*, 25(7):739–755.
- Geels, F. W. (2002). Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case-study. *Research Policy*, 31(8):1257–1274.
- Gewin, V. (2022). Decolonization should extend to collaborations, authorship and co-creation of knowledge. *Nature*, 612(7938):178–178.

BIBLIOGRAFIE

- Giraldo, O. F. (2019). *Political Ecology of Agriculture: Agroecology and Post-Development*. Springer International Publishing, Cham.
- Goeminne, G. (2010). Climate Policy is Dead, Long Live Climate Politics! *Ethics, Place & Environment*, 13(2):207–214.
- González de Molina, M., Petersen, P. F., Garrido Peña, F., en Caporal, F. R. (2019). *Political Agroecology: Advancing the Transition to Sustainable Food Systems*. CRC Press, eerste editie.
- Gordon, E., Davila, F., en Riedy, C. (2023). Regenerative agriculture: a potentially transformative storyline shared by nine discourses. *Sustainability Science*, 18(4):1833–1849.
- Gramsci, A. (1992). *Prison Notebooks: Volume 1*. Columbia University Press.
- Groene Kring (z.d.a). Activiteiten.
- Groene Kring (z.d.b). De natuurherstelwet, hoe zat dat nu weer? Vijf vragen en antwoorden!
- Groene Kring (z.d.c). Hoe zit het GLB in elkaar?
- Groene Kring (z.d.d). MAP, PAS en GLB: hoe staat het met elk dossier?
- Gruber, N. en Galloway, J. N. (2008). An Earth-system perspective of the global nitrogen cycle. *Nature*, 451(7176):293–296.
- Haraway, D. J. (1990). A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century 1. In *Simians, Cyborgs, and Women*. Routledge.
- Hofweber, T. (2023). Logic and Ontology. In Zalta, E. N. en Nodelman, U., redacteurs, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University, zomer 2023 editie.
- Hogg, M. en Abrams, D. (2009). *Social cognition and attitudes*. Harlow.
- Huxley, A. (1932). *Brave New World*. Chatto & Windus.
- Ingold, T. (2000). Building, dwelling, living:: How animals and people make themselves at home in the world. In *The Perception of the Environment*. Routledge.
- Jones, O. (2009). Nature-Culture. In Kitchin, R. en Thrift, N., redacteurs, *International Encyclopedia of Human Geography*, pagina's 309–323. Elsevier, Oxford.
- Jones, S. (2010). *Antonio Gramsci*. Routledge critical thinkers. Routledge, Londen.
- Karskens, M. (2012). *Foucault*. Profielen. Boom uitgevers, Amsterdam.

-
- Kenis, A. en Mathijs, E. (2014a). Climate change and post-politics: Repoliticizing the present by imagining the future? *Geoforum*, 52:148–156.
- Kenis, A. en Mathijs, E. (2014b). (De)politicising the local: The case of the Transition Towns movement in Flanders (Belgium). *Journal of Rural Studies*, 34:172–183.
- Kettell, S. en Kerr, P. (2022). 'Guided by the science': (De)politicising the UK government's response to the coronavirus crisis. *The British Journal of Politics and International Relations*, 24(1):11–30.
- Kimmerer, R. W. (2013). *Braiding Sweetgrass*. Milkweed Editions, Minneapolis, eerste editie.
- Kriesi, H. (1996). The organizational structure of new social movements in a political context. In McAdam, D., McCarthy, J. D., en Zald, M. N., redacteurs, *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge Studies in Comparative Politics, pagina's 152–184. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. The University of Chicago Press.
- Laclau, E. en Mouffe, C. (1985). *Hegemony and socialist strategy: towards a radical democratic politics*. Verso, Londen.
- Laclau, E. en Mouffe, C. (2014). *Hegemony And Socialist Strategy: Towards A Radical Democratic Politics*. Verso Books.
- Langan, M. (2018). Neo-Colonialism and Nkrumah: Recovering a Critical Concept. In Langan, M., redacteur, *Neo-Colonialism and the Poverty of 'Development' in Africa*, Contemporary African Political Economy, pagina's 1–32. Springer International Publishing, Cham.
- Latour, B. (2000). *We have never been modern*. Pearson Education, Harlow, vijfde editie.
- Leach, M. en Scoones, I. (2007). Mobilising citizens: social movements and the politics of knowledge.
- Leitheiser, S., Horlings, I., Franklin, A., en Trelle, E. (2022). Regeneration at a distance from the state: From radical imaginaries to alternative practices in Dutch farming. *Sociologia Ruralis*, 62(4):699–725.
- Li, T. M. (2017). After Development: Surplus Population and the Politics of Entitlement. *Development and Change*, 48(6):1247–1261.
- Maesele, P., Raeijmaekers, D., Van Der Steen, L., Reul, R., en Paulussen, S. (2017). In Flanders Fields: De/politicization and Democratic Debate on a GM Potato Field Trial Controversy in News Media. *Environmental Communication*, 11(2):166–183.

BIBLIOGRAFIE

- Martin, J. (2023). Antonio Gramsci. In Zalta, E. N. en Nodelman, U., redacteurs, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University, lente 2023 editie.
- Martinez-Alier, J. (2002). *The environmentalism of the poor: a study of ecological conflicts and valuation*. Edward Elgar Publishing, Northampton.
- Menegat, S., Ledo, A., en Tirado, R. (2022). Greenhouse gas emissions from global production and use of nitrogen synthetic fertilisers in agriculture. *Scientific Reports*, 12(1):14490.
- Midgley, M. (2005). *The Myths We Live By*. Routledge.
- Mouffe, C. (2005). *On the Political*. Routledge, London.
- Mouffe, C. (2018). *For a left populism*. Verso, Londen.
- Natuurpunt (z.d.). Boer zoekt natuur, natuur zoekt boer.
- Nickles, T. (2017). Scientific Revolutions. In Zalta, E. N., redacteur, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University, winter 2017 editie.
- Omi, M. en Winant, H. (1986). *Racial formation in the United States: from the 1960s to the 1980s*. Critical social thought. Routledge & Kegan Paul, New York.
- Pim, J. (2021). Agroforestry in West-Vlaanderen.
- Polanyi, K. (1944). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Farrar & Rinehart.
- Rancière, J. (1999). *Disagreement: Politics and Philosophy*. U of Minnesota Press.
- Sadhguru (2023). About Conscious Planet.
- Sannen, K. (2020). Agro-ecologie als inspiratie voor alternatieve verdienmodellen.
- Santens, T. (2022). Wat is de MRBB, de financiële groep achter de Boerenbond met een vermogen van 5 miljard?
- Schlosser, M. (2019). Agency. In Zalta, E. N., redacteur, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University, winter 2019 editie.
- Segers, Y. en Relaes, J. (2023). Een geschiedenis van het landbouwbeleid sinds 1830. In De Keyzer, M., redacteur, *Tot de bodem*, De toekomst van landbouw in Vlaanderen, pagina's 23–38. Leuven University Press.
- Shiva, V. (2016). *The Violence of the Green Revolution: Third World Agriculture, Ecology, and Politics*. University Press of Kentucky.

-
- Shiva, V. en Bedi, G., redacteurs (2002). *Sustainable agriculture and food security: the impact of globalisation*. Sage Publications, New Delhi.
- Simpson, B., Willer, R., en Feinberg, M. (2022). Radical flanks of social movements can increase support for moderate factions. *PNAS Nexus*, 1(3):pgac110.
- Steup, M. en Neta, R. (2020). Epistemology. In Zalta, E. N., redacteur, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Stanford University, herfst 2020 editie.
- Swanson, L. E. (2009). Rural Policy and Direct Local Participation: Democracy, Inclusiveness, Collective Agency, and Locality-Based Policy. *Rural Sociology*, 66(1):1–21.
- Swyngedouw, E. (2010). Apocalypse Forever? *Theory, Culture & Society*, 27(2-3):213–232.
- Tessier, L. (2021). The pursuit of agroecological principles by Flemish beef farmers: advancing towards a body of thought for sustainable food systems.
- van Bommel, K. en Spicer, A. (2011). Hail the Snail: Hegemonic Struggles in the Slow Food Movement. *Organization Studies*, 32(12):1717–1744.
- van der Ploeg, J. D. (1987). *De verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening*. Landbouwniversiteit Wageningen, Wageningen.
- van der Ploeg, J. D. (2008). *The new peasantries: struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*. Earthscan, Londen.
- van der Ploeg, J. D. (2023). *Gesloten vanwege stikstof: achtergronden, uitwegen en lessen*. Noordboek, Gorredijk.
- van Veldhuizen, A. (2021). Defining the Old, Creating the New: Post-Ideology and the Politics of Periodization. In Paul, H. en van Veldhuizen, A., redacteurs, *Post-everything: An intellectual history of post-concepts*, pagina's 60–78. Manchester University Press.
- Vandamme, H. (2023). Landroof. *De Drietand*.
- Vilt (2009). Hendrik Vandamme is nieuwe voorzitter van ABS.
- Voedsel Anders (z.d.). Samen staan we sterk.
- Walton, J. en Seddon, D. (1994). *Free Markets & Food Riots*. Blackwell Publishers Ltd, Oxford.
- Wezel, A., Herren, B. G., Kerr, R. B., Barrios, E., Gonçalves, A. L. R., en Sinclair, F. (2020). Agroecological principles and elements and their implications for transitioning to sustainable food systems. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 40(6):40.

BIBLIOGRAFIE

Woodward, K., Dixon, D. P., en Jones, J. P. (2009). Poststructuralism/Poststructuralist Geographies. In *International Encyclopedia of Human Geography*, pagina's 396–407. Elsevier.

Žižek, S. (2008). *Censorship Today: Violence, or Ecology, a New Opium for the Masses*.

BIJLAGE A

INTERVIEWGIDS

Opmerking: In de communicatie voorafgaand aan het interview werd door de onderzoeker nog niet vermeld dat dit onderzoek zich op de relatie tussen de boer.in en de bodem zal toespitsen. Er wordt getoetst of de boer.in zelf dit onderwerp aansnijdt in het eerste deel (A.1 Introductie) van het interview.

A.1 Introductie

U mag beginnen met kort iets over uzelf te vertellen. Wat is uw naam, leeftijd, woonplaats en gender?

Welke type landbouwbedrijf heeft u? Bijvraag: Zou u dit beschrijven als eerder een conventioneel of een agro-ecologisch bedrijf?

Hoe ziet landbouw er volgens u uit in de ideale wereld? Wat zijn sleutelementen? Hoe belangrijk zijn natuurlijke elementen? Hoe zou u in de ideale wereld gewassen telen? (kijken of hierbij bodem wordt vermeld)

Wat zijn de belangrijkste problemen in de Vlaamse landbouw vandaag?

Hoe belangrijk vindt u de achteruitgang van bodems in Vlaanderen: erosie, verdichting, verzuring/alkanisering, overbemesting, daling van organisch materiaal, verontreinigingen?

Welk gevoel roept die achteruitgang van bodems bij u op?

A.2 Visie op bodem

Wat is dat eigenlijk, een bodem? Hoe zou u uw bodem beschrijven? Bijvraag: welke elementen bevat uw bodem? Hoe interageren die?

Hoe belangrijk is de bodem voor uw landbouwpraktijk en op welke manier?

A.2.1 ANT

Hoe zou u het proces waardoor uw gewassen groeien beschrijven? Welke verschillende elementen moeten daarbij samenkomen?

Hoe zou u de rol van de boer beschrijven in dit proces? Verzorgend?

Hoe zou u de rol van de bodem beschrijven in dit proces?

A.2.2 Dwelling

Als u iets wil weten over uw bodem, hoe doet u dit dan? Chemische analyses, plantsapanalyse, kijken/voelen...

Hoe belangrijk zijn zintuigelijke waarnemingen, zoals het horen, voelen, ruiken... van je omgeving voor jouw in je werk? Wat met het voelen, ruiken, zien... van de bodem?

Voelt u zich thuis op uw bedrijf? Wanneer voelt u dit het meest? Draagt het voelen ruiken, zien... van de bodem bij tot dit gevoel?

A.2.3 Praktijk

Heeft u het gevoel dat hoe u naar de bodem kijkt weerspiegeld wordt in hoe u aan landbouw doet?

Welke dingen heeft u al gerealiseerd vanuit deze blik, welke dingen wil u nog realiseren? Waarom heeft u die nog niet gerealiseerd, wat zijn de hindernissen?

A.2.4 Oorsprong en verspreiding van visies

Hoe is uw visie op de bodem gevormd? Welke personen of gebeurtenissen waren daarin belangrijk? Was het een grote stap of voelde het heel intuïtief aan?

A.3 Collectieve identiteit

Wat betekent het woord 'boer' voor u? Noemt u zichzelf zo, of verkiest u andere termen? Wanneer kunnen we iemand geen 'boer' meer noemen?

Hoe sterk voelt u zich verbonden met andere boeren? Op welke moment voelt u dat het sterkst? Was u vroeger meer verbonden? Wat verbindt jullie?

De boerenprotesten zijn niet weg te slaan uit het nieuws. Welke actoren (beleidsmakers, boerenbewegingen, retail, consumenten, milieubewegingen, wetenschappers...) zijn bondgenoten in de strijd voor het type landbouw waar u voor staat? Waarom sommige niet?

A.4 Boerenorganisaties, participatie en representatie

Met welke boerenorganisatie voelt u zich het meest verbonden of bent u als lid aan verbonden? Hoe actief neemt u deel? Wat vindt u goed aan deze organisatie? Wat vindt u minder goed?

Voelt u dat de visie van deze organisatie overeenkomt met uw visie? Is het belangrijk dat deze organisatie uw belangen verdedigd of eerder in het collectieve belang handelt? Moet deze organisatie ook de belangen van de natuur verdedigen?

Waar moeten boerenbewegingen, maar ook beleidsmakers, retail, consumenten, milieubewegingen, wetenschappers meer op inzetten

BIJLAGE B

BEWIJS VAN GEÏNFORMEERDE

TOESTEMMING

Bewijs van geïnfomeerde toestemming voor het thesisonderzoek van Wout Barbier

Ik, ondergetekende,.....verklaar hierbij dat ik, als participant aan het thesisonderzoek van Wout Barbier aan de Universiteit Gent,

- de uitleg over de aard van de vragen die tijdens dit onderzoek zullen worden aangeboden heb gekregen en dat mij de mogelijkheid werd geboden om bijkomende informatie te verkrijgen;
- totaal uit vrije wil deelneem aan het wetenschappelijk onderzoek;
- de toestemming geef aan de onderzoeker om mijn resultaten op vertrouwelijke wijze te bewaren, te verwerken en te rapporteren;
- op de hoogte ben van de mogelijkheid om mijn deelname aan het onderzoek op ieder moment stop te zetten en dit zonder opgave van reden;
- weet dat niet deelnemen of mijn deelname aan het onderzoek stopzetten op geen enkele manier negatieve gevolgen heeft voor mij;
- weet dat ik op aanvraag een samenvatting van de onderzoeksbevindingen kan krijgen nadat de studie is afgerond en de resultaten bekend zijn;
- weet dat UGent de verantwoordelijke eenheid is m.b.t. persoonsgegevens verzameld tijdens het onderzoek. Ik weet dat de data protection officer me meer informatie kan verschaffen over de bescherming van mijn persoonlijke informatie. Contact: Hanne Elsen (privacy@ugent.be).

Gelezen en goedgekeurd op (datum),

Handtekening van de participant

Naam en handtekening van de verantwoordelijke onderzoeker